

ODRŽIVOST MANJINSKOG POVRATKA U HRVATSKOJ

Milan Mesić
Dragan Bagić

ODRŽIVOST MANJINSKOG POVRATKA U HRVATSKOJ

UNHCR

UNHCR

United Nations High Commissioner for Refugees
Haut Commissariat des Nations Unies pour les réfugiés

ODRŽIVOST MANJINSKOG POVRATKA U HRVATSKOJ

Copyright © 2007 UNHCR

Nakladnik:

Ured Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice
(UNHCR)
Predstavništvo u Republici Hrvatskoj
Slovenska 24
10000 Zagreb
Hrvatska

Autori:

Milan Mesić
Dragan Bagić

Recenzenti:

dr. Saša Božić
dr. Branislava Baranović

Prijevod na engleski:

Vesna Vlastelica

Lektura:

Ana Bogišić

Design omota:

Jasenska Mihelčić

Fotografija na omotu © UNHCR

Leksikografska obrada, slog i prijelom:

Studio SaMa

Tiskano u Zagrebu,
Hrvatska

ISBN: 978-953-95763-0-9

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 633438.

U ovoj publikaciji iznesena su mišljenja autora i nužno ne predstavljaju službeno stajalište UNHCR-a.

Kratki dijelovi ove publikacije mogu se reproducirati nepromijenjeni, bez odobrenja autora i nakladnika i pod uvjetom da se navodi izvor..

ODRŽIVOST MANJINSKOG POVRATKA U HRVATSKOJ

***Milan Mesić
Dragan Bagić***

Predgovor

Početakom 2006 u razgovoru s dr. Javornikom, Izvršnim predsjednikom Hrvatskog crvenog križa, složili smo se da je potrebna znanstvena procjena procesa povratka u Hrvatsku. Posebice stoga što se sve češće spominjalo kako je oko 40% od 124,000 službeno registriranih srpskih povratnika, ustvari, napustilo zemlju. Htjeli smo doznati nešto više o stvarnom stanju. UNHCR ima veliko iskustvo sa operacijama povratka - samo u posljednjih 10 godina, UN-ova agencija za izbjeglice organizirala je dobrovoljni povratak preko 7 milijuna izbjeglica diljem svijeta. Procjenjuje se da je od 1951., godine svog osnutka, UNHCR pomogao, na razne načine, da se 40 milijuna izbjeglica vrati svojim domovima u cijelom svijetu. Rezultat toga je da smo shvatili da je povratak, sa sociološkog stajališta, uvijek složen proces.

Stoga smo odlučili naručiti istraživanje od Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Činjenica da je istraživanje vodio prof. Milan Mesić uz pomoć Dragana Bagića bila je garancija znanstvene vrijednosti rezultata. Ovdje bismo se također željeli zahvaliti timovima Hrvatskog crvenog križa i Srpskog demokratskog foruma koji su obavili rad na terenu.

Iako se UNHCR možda se ne slaže sa svim tvrdnjama iznijetim u ovom izvještaju to ne umanjuje važnost i značaj nalaza koje ova studija donosi. S obzirom na humanitarne aktivnosti u Hrvatskoj, ovom smo sociološkom istraživanju zadali tri cilja:

- a) dobiti pouzdan približan broj registriranih povratnika koji su stvarno prisutni Hrvatskoj;
- b) postaviti osnovne indikatore održivosti povratka u Hrvatsku;
- c) koristiti dobijene rezultate pri razvijanju mjera za poboljšanje uvjeta života povratnika.

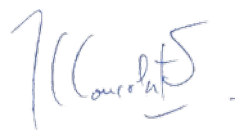
Nema potrebe ovdje detaljno razmatrati dokaze koji su predstavljeni u ovoj studiji. Ipak, razvidno je da ih trebamo shvatiti kao upozorenje koje nam može pomoći izbjeći predviđeno društveno, demografsko i ekonomsko propadanje područja od posebne državne skrbi (PPDS). Imamo tri do pet godina da postignemo uspjeh u tom nastojanju. U ovom kontekstu, uspjeti znači dostići određene standarde koji će znatno poboljšati situaciju i stvoriti pozitivnu dinamiku programa povratka u Republiku Hrvatsku, koja se više neće dati promijeniti.

Ovi standardi su dvojaki: prvi se tiču specifičnih konkretnih ciljeva vezanih uz smještaj povratnika, mirovine za umirovljenike i

pravnog statusa. Drugi se odnose na šira pitanja kojima je cilj postići dugoročno održivi povratak. U ovom je trenutku pažnja usmjerena na prvu grupu standarda, što je sasvim razumljivo, jer su oni već ranije dogovoreni između Republike Hrvatske i međunarodne zajednice. Ono što se sada traži jest provedba. Druga grupa standarda, koju nije tako lako definirati kao prvu, uključuje neophodan razvoj PPDS. Ipak, zahvaljujući "Programu socijalnog i ekonomskog oporavka Područja od posebne državne skrbi" koji su zajedno pokrenuli Svjetska banka i Republika Hrvatska, a s kojim je i UNHCR povezan, ovaj je proces otpočeo. Nase je predviđanje da će PPDS, ukoliko svi učesnici ispune svoje zadaće, za tri godine doživjeti golem napredak. Ministar mora, transporta, turizma i razvitka g. Božidar Kalmeta, suglasan je da UNHCR i njegovi partneri iz civilnog društva sudjeluju u provođenju ovog programa vrijednog 60 milijuna Eura. Ovim će se stvoriti osnove za buduće pristupne fondove Europske komisije koji će dati neophodan doprinos ekonomskoj i socijalnoj revitalizaciji ratom pogođenih područja.

Studija Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izuzetan je doprinos našem razumijevanju teškog stanja u kojem se nalaze Područja od posebne državne skrbi. Zahvaljujući zajedničkom naporu vlasti Republike Hrvatske i međunarodne zajednice pronađena su rješenja za ovakvo stanje i ona se sada primjenjuju.

Siguran sam da će za tri godine lokalne zajednice, povratnici i nove generacije na područjima od posebne državne skrbi u Republici Hrvatskoj pred sobom imati bolju budućnost.

Jean-Claude Concolato

Sadržaj

Predgovor	5
Sadržaj	7
1. Uvod	11
2. Metodologija istraživanja	13
3. Održivost povratka – pitanje konceptualizacije	17
4. Rezultati istraživanja.....	27
4.1. <i>Prisutnost registriranih povratnika</i>	<i>27</i>
4.2. <i>Obilježja povratnika i povratka.....</i>	<i>33</i>
Demografska obilježja	33
Struktura kućanstva	38
Izbjegličko iskustvo	41
4.3. <i>Životni uvjeti povratnika.....</i>	<i>49</i>
Stanovanje.....	49
Socioekonomski standard.....	54
Dokumenti i formalna prava	60
Subjektivna evaluacija životnih uvjeta	60
Osjećaj sigurnosti i prihvaćanja.....	73
4.4. <i>Ocjena povratka i planovi za budućnost.....</i>	<i>79</i>
5. Zaključci	87
I) <i>Razina trajnosti povratka –</i>	
– <i>izostanak ponovne migracije.....</i>	<i>87</i>
II) <i>Osjećaj sigurnosti</i>	<i>89</i>
III) <i>Sociodemografska struktura (trajnih) povratnika</i>	<i>90</i>
IV) <i>Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka</i>	<i>92</i>
V) <i>Izbjegličko iskustvo i orijentacija na povratak.....</i>	<i>95</i>
VI) <i>Građansko-državlanska i manjinska prava</i>	<i>96</i>
VII) <i>Subjektivni uvjeti održivosti</i>	
(<i>ocjene, mišljenja, osjećaji povratnika</i>)	<i>98</i>
6. Literatura.....	103

ODRŽIVOST MANJINSKOG POVRATKA U HRVATSKOJ

1. Uvod

UNHCR i druge međunarodne organizacije i civilne udruge, te vlade, kako zemalja primitka tako i podrijetla izbjeglica, iz različitih razloga, od početka 1990-ih sve su više angažirani oko povratka izbjeglica, kao najboljeg 'trajnog rješenja'. Novija istraživanja koja su pratila velike kampanje povratka posebno u Bosnu i Hercegovinu, ali i diljem Trećega svijeta, ubrzo su došla do spoznaja da se povratak ne može svesti na jednokratani i jednosmjerni, konačan (ireverzibilan) čin, nego da ga se mora shvatiti kao složen, ponekad proturječan, i dugoročan, višesmjerni (reverzibilan) proces. Stoga se sve više govori o uspješnom ili održivom povratku, pri čemu se misli na čimbenike koji osiguravaju njegovu relativnu trajnost i to u vidu pune društvene i ekonomske integracije (manjinskih) povratnika, u cilju izbjegavanja novoga ciklusa etničkih napetosti i sukoba.

Imali smo tu čast ali i veliku društvenu i znanstvenu odgovornost da za Misiju UNHCR-a u Hrvatskoj koncipiramo instrumentarije za *reprezentativno* terensko istraživanje održivosti povratka srpskih izbjeglica u Republiku Hrvatsku. Pred čitateljima je naš analitički izvještaj dobivenih rezultata i uz njih vezanih spoznaja. Kratkoća vremena, koja je česti pratilac takvih projekata, osjetljivost teme i ispitanika, nepostojanje ustanovljenih i opće prihvaćenih indikatora održivosti povratka, angažiranje civilnih aktivista kao anketara – svi ti, i drugi razlozi, otežali su provođenje ovoga istraživanja, ali osnovna odgovornost za moguće slabosti i nedorečenosti - konceptualne, metodološke ili analitičke - leži na nama, jer smo imali punu slobodu rada, uvjetovanu samo našom savješću i stručnom kompetencijom.

U svom pristupu nastojali smo izbjeći čestu, pa makar i samonametnutu, klijentelističku poziciju istraživača spram naručitelja. Drugim riječima, na izbjeglice-povratnike nastojimo ne gledati kao na 'problem' koji, u okviru svoga međunarodnoga mandata, mora rješavati UNHCR, ali isto tako ni kao 'problem' države podrijetla ili primitka izbjeglica. Pa i perspektiva izbjeglica samih može biti, više ili manje ograničena, prvo njihovom egzistencijalnom borbom, a drugo nesretnim iskustvom etničkog sukoba i izbjeglištva. Stoga ju treba u stanovitom smislu emancipirati, polazeći od temeljnog gledišta o jednakosti i jednakih prava svih etničkih grupa na svoj dom i domovinu, kao i međusobnoj odgovornosti za suživot. U tom kontekstu preispitujemo održivost povratka, ali i druga 'trajna' 'rješenja' na koje izbjeglice imaju pravo, kao i njihov dinamički međudodnos. Mi smo se u ovom istraživanju morali usmjeriti na pitanje održivosti povratka, ali smo u interpretaciji, barem nekih njegovih

aspekata, imali u vidu širi kontekst izbjegličko povratničkog procesa. Iz te pozicije 'problemi' se javljaju u vidu bilo kojeg čimbenika (uključujući i 'međunarodnu zajednicu') koji je smetnja održivosti povratka, odnosno drugog trajnog rješenja za izbjeglice, ili pak djeluje nedovoljno učinkovito u tom cilju. I sami smo svjesni da smo u svemu tome samo djelomično uspjeli u ovom istraživanju, a koliko je to zadovoljavajuće, nije na nama suditi.

U Zagrebu, 2. ožujka, 2007.

Milan Mesić i Dragan Bagić
Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

2. Metodologija istraživanja

Naše empirijsko istraživanje provedeno je s dva osnovna cilja: prvo - utvrditi stvarnu prisutnost registriranih srpskih povratnika u Hrvatskoj (razinu trajnosti povratka), i drugo - ocijeniti utjecaj različitih aspekata povratka na njegovu održivost. Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku za poznatu populaciju od 120.000 registriranih povratnika. Proces prikupljanja podataka podijeljen je u dvije faze. Prvo smo za svakog povratnika odabranog u uzorak utvrdili mjesto ili barem državu stalnog boravka, a potom je provedeno opsežan strukturirani intervju s povratnicima koji su ostali živjeti u mjestu povratka.

Konstruirali smo odgovarajuće istraživačke instrumente, sastavljene od tri osnovna dokumenta:

- *dnevnika anketiranja*, u kojem su anketari bilježili sve tražene informacije o kontaktima s ispitanicima u nastojanju da se utvrdi stvarno prebivalište svakog pojedinog registriranog povratnika;
- *obrasca za odsutne povratnike*, u kojem su anketari bilježili informacije o mjestu boravka povratnika, prikupljene od informatora u mjestima gdje su registrirani a nisu pronađeni pojedini povratnici;
- *glavni upitnik*, s pitanjima o uvjetima života i zadovoljstvom ispitanika nakon povratka.

Svaki je anketar dobio popis povratnika koje treba kontaktirati, s adresama koje su navedene pri njihovoj službenoj registraciji. Dolaskom na navedenu adresu, anketari su najprije trebali utvrditi da li na određenoj adresi živi tražena osoba. Ukoliko u trenutku prvog posjeta nije bilo nikoga na traženoj adresi, anketar je imao zadatak procijeniti kolika je vjerojatnost da u toj kući (uglavnom se radilo o kućama) netko stalno živi (imajući u vidu izgled kuće i njezinog okoliša). U slučaju da je kuća zapuštena i neodržavana, o traženoj osobi informacije su prikupljane u najbližem susjedstvu. Ukoliko su susjedi potvrdili da u kući ipak netko stalno živi, anketar se na takvo mjesto morao navratiti najmanje još dva puta, u nastojanju da dođu do traženog povratnika. Isto pravilo je vrijedilo i u slučajevima kada je procijenjeno da u kućanstvu netko stalno živi, ali tražena osoba nije pronađena kod kuće. Ako je, pak, neki informator iz susjedstva potvrdio da određeni povratnik ne boravi stalno na navedenoj adresi, anketar se njemu ili njoj obratio za podatke o odsutnom povratniku (gdje stalno živi, koliko često dolazi itd.). Zbog provjerljivosti i sigurnosti takvih informacija, u obrazac za odsutne zabilježene

su i natuknice o informatoru (srodstvo ili odnos s povratnikom o kome daje informacije, te procjena njihove pouzdanosti). Ako prvi informator nije mogao dati sve tražene informacije ili za njih nije bio siguran, anketar je imao zadatak potražiti još barem druga dva informatora (ali ne iz istog kućanstva). U slučaju da je saznao za promjenu adrese povratnika u istom naselju, anketar ga je potražio tamo i obavio razgovor temeljem glavnoga upitnika.

Strukturirani intervju s ispitanicima povratnicama trajao je prosječno oko 40 minuta. Anketari su upućeni da glavni upitnik ispunjavaju bez prisutnosti trećih osoba, gdje god je to moguće. Od ovog se pravila moglo odstupiti samo kod pitanja koja se odnose na kućanstvo u cjelini, budući da slučajno izabrani ispitanik na njih ne mora najbolje znati sam odgovoriti.

U dnevnik anketiranja zapisivano je i eventualno odbijanje nekog povratnika. Ako je sudjelovanje u istraživanju odbio drugi član kućanstva, a ne traženi ispitanik, anketar je trebao provjeriti da li tražena osoba stalno živi na toj adresi ili ne. U slučaju da je adresa potvrđena, u dnevnik je uneseno konačno odbijanje suradnje, a u suprotnom slučaju za takvog je povratnika ispunjen obrazac za odsutne. Napokon, postojala je mogućnost da su susjedi ili članovi kućanstva potvrdili stalni boravak nekog povratnika, a da ga anketa nije uspio naći ni nakon trećeg posjeta. Od anketiranja te osobe moglo se odustati, i to je također zapisano u dnevnik anketiranja.

Uzorak je odabran metodom slučajnog izbora iz baze UNHCR-a i Ministarstva mora, turizma, prometa i razvitka (dalje: Ministarstva). Pošto nisu poznata druga obilježja populacije osim mjesta povratka, iz čega je izvedena veličina povratka i županija, uzorak je stratificiran prema ovim obilježjima.

Pošli smo od tradicionalnih hrvatskih regija, od kojih su dijelovi nekih tijekom rata bili okupirani odnosno pod kontrolom srpskih snaga. Tako smo dobili osam (sub)regija: okupirani dio Slavonije; neokupirani dio Slavonije; okupirani dio Like i Banovine; neokupirani dio Like i Banovine; okupirani dio Dalmacije; neokupirani dio Dalmacije, Središnja i Sjeverna Hrvatska; Primorje i Istra. Ovakva nam se podjela činila razložnom s obzirom na njihovu različitu etničku strukturu i stanovite historijske i društveno ekonomske specifičnosti. K tome su nejednako pogođene ratom i etničkim sukobima, a onda i migracijama raseljenih osoba i izbjeglica.

Za stratifikaciju uzorka prema veličini naselja koristili smo službenu klasifikaciju naselja prema popisu stanovništva Hrvatske iz 2001. Tako možemo pratiti povratnike u sljedećim vrstama naselja prema njihovoj veličini: a) do 500 stanovnika; b) od 501 do 2000; c)

od 2001 do 10.000 stanovnika; te d) više od 10.000 stanovnika. Daljnja podjela urbanih naselja sa više od 10.000 stanovnika za nas nije imala smisla, budući da je udio povratnika u takva naselja relativno mali (oko 5%).

Tako smo dobili sve zajedno 32 stratuma. Svaki je u planiranom uzorku od 1500 povratnika predstavljen proporcionalno svome udjelu u populaciji registriranih srpskih (manjinskih) povratnika. Na terenu nismo uspjeli prikupiti tražene podatke za 50 osoba. Na glavni upitnik odgovarale su 403 osobe iz uzorka. Smatramo da uzorak i po veličini i stratifikaciji dobro reprezentira populaciju registriranih povratnika. Njime, dakle, nisu obuhvaćeni eventualni povratnici (a držimo da ih ima), koji zbog raznih razloga nisu popisani u navedenoj bazi podataka nadležnog ministarstva. Njihovo neevidentiranje s jedne strane može proizlaziti iz propusta u radu službenih tijela koja su vodila ovu registraciju, ili (što vjerujemo da je vjerojatno češći slučaj) iz svjesnih ili nesvjesnih zaobilaženja službenih kanala povratka pojedinih izbjeglica. K tome, možemo pretpostaviti da se takvi povratnici po nekim obilježjima razlikuju od naše poznate populacije. Primjerice, povratnici čija imovina nije bila oštećena ili zauzeta imali su manje razloga da svoj povratak prijave odgovornim vlastima. Istodobno je moguće da se kao povratnici nisu prijavljivali svi članovi pojedinih povratničkih obitelji, nego ponajprije vlasnici kuća i drugih nekretnina; da se nisu registrirali kasnije pristigli članovi obitelji, itd. Napokon, možda nekim izbjeglicama nije odgovaralo da se njihov povratak javno registrira. Stoga smo dužni upozoriti da se naši empirijski nalazi ne mogu metodološki korektno poopćavati na sve moguće manjinske povratnike, nego ponajprije na popisano populaciju.

Marginalna teorijska pogreška ukupno ostvarenog uzorka od 1450 respondenata je $\pm 2,5\%$, a za glavni upitnik (403) $\pm 4,8\%$. K tome treba upozoriti na nekoliko mogućih pristranosti ukupnog uzorka koje bi mogle utjecati na povećanje empirijske pogreške preko teorijskog maksimuma. Mi ne možemo biti sigurni da se 50 osoba, za koje nismo uspjeli prikupiti tražene podatke, više ili manje ne razlikuju po nekim važnim obilježjima od cjeline uzorka. Ukoliko su nam te osobe ostale nedostupne zbog nekih razloga koji su na osobit način povezani s predmetom našega istraživanja, onda to može povećati pogrešku uzorka za dodatnih oko 3%. Dalje, treba imati u vidu da nekih 15% ispitanika nisu pronađeni na traženoj adresi, niti je na terenu dobivena informacija o njihovom stvarnom prebivalištu (što se uglavnom događalo u gradovima). Ova činjenica može značajno utjecati na točnost podataka o broju prisutnih povratnika u mjestu povratka, što je i uzeto u obzir pri davanju tih procjena.

U manjoj mjeri ona može zakriviti rezultate iz glavnog upitnika o stavovima i uvjetima života povratnika. S obzirom na to da su odbijanja razgovora bila vrlo rijetka, izvjesno je da to nije moglo znatno utjecati na rezultate istraživanja.

U dogovoru s naručiteljem istraživanja, njegovo provođenje na terenu preuzele su dvije civilne udruge, za koje smo vjerovali da će relativno lakše uspostaviti kontakte s našim ispitanicima. Jedna je etničko politička – Srpski demokratski forum (SDF), a druga humanitarna – Hrvatski crveni križ (HCK). Iz redova njihovih aktivista regrutirana su 43 anketara. Budući da se radilo o osobama s malim ili nikakvim iskustvom u takvoj vrsti anketiranja, svi su pozvani na pripremu, tijekom koje su upoznati s ciljevima istraživanja, pravilima sociološkog anketiranja i njihovim zadacima. Osim usmenih, svaki je anketar dobio i detaljne pismene upute za svoj terenski rad. Na žalost, to nije bilo dovoljno da osigura podjednaku kvalitetu anketiranja. Štoviše, zbog pogrešaka pojedinih anketara neka pitanja u znatnom broju upitnika ostala su bez (upisanih) odgovora. Zbog toga nam broj ispitanika po pojedinim pitanjima varira, a neka su pitanja čak morala biti isključena iz analize. Unatoč tome, istraživanje je, po našem sudu, polučilo relevantne i validne rezultate, jer su ključna pitanja relativno dobro pokrivena.

Unos podataka provela je agencija Puls, a u skladu sa ISO standardima prema kojima je organiziran rad ove agencije, provedena je kontrola točnosti unosa podataka. Kontrola je pokazala da je udio pogrešaka unosa manji od 0,5%.

Istraživanje je koncipirano sukladno temeljnim etničkim načelima, što je potvrdilo Etičko povjerenstvo Odsjeka za sociologiju, Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu.

3. Održivost povratka – pitanje konceptualizacije

Povratak izbjeglica (i drugih migranata) od pada Berlinskog zida, i osobito nakon masovnih izbjegličkih valova nastalih u građanskim ratovima na prostorima raspadajuće socijalističke Jugoslavije (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Kosovo), dobiva sve veću važnost u očima zapadnoeuropskih vlada, a onda i međunarodne zajednice u cjelini. Naime, iako je ‘povratak’, sa stajališta međunarodnog izbjegličkog prava, označen kao prvi od triju ‘trajnih rješenja’, zbog različitih političko strateških razloga Zapadnog svijeta tijekom Hladnoga rata, znatno više energije i sredstava usmjeravano je na integraciju izbjeglica u zemljama primitka ili preseljenje u treće zemlje (Chimni, 1992:2). Ukratko na djelu su tri osnovna razloga povećane angažiranosti međunarodnih organizacija zaduženih za pitanja izbjeglica (i migranata) oko povratka. Prvo, to je uspostava ‘novog svjetskog poretka’ ili nove klime u međunarodnim odnosima, koja je omogućila velike projekte povratka.^[1] Drugo, to je interes ključnih čimbenika u međunarodnim odnosima u uspostavljanju trajnoga mira na područjima zahvaćenim ratovima i etničkim sukobima, pri čemu se na povratak gleda kao na jedan od ključnih stabilizatora mira u post-konfliktnim zemljama. Njime se, također, nastoji, barem djelomično, ispraviti posljedice ‘etničkoga čišćenja’, posebno vraćanjem pripadnika ‘manjina’^[2] u mjesta i regije njihova podrijetla. Ovim etničkim ‘remiksanjem’ ‘međunarodna zajednica’^[3] nastoji, s jedne strane iskupiti svoje ‘grijehe’ (što zbog posebnih i suprotstavljenih interesa velikih ‘igrača’ u njoj nije na vrijeme i učinkovito djelovala na sprečavanju ili zaustavljanju etničkog čišćenja), i s druge, testirati održivost multinacionalnih (multikulturnih) zajednica u današnje doba. Napokon, izbjeglice (kao i neželjeni migranti) postali su preveliki (ekonomski i društveno politički) teret za pojedine države primitka.

^[1] Vidi IOM (2004:7)

^[2] Pojam manjine ili nacionalne manjine stavljamo u navodnike, jer se on, kako je dobro primijetila Joanna Harvey (2006:108) u izvještajima o izbjegličkim kretanjima u ovoj regiji ne koristi u uobičajenom smislu, nego se odnosi na grupe koje se vraćaju (ili ostaju) na području pod efektivnom kontrolom druge etničke grupe (pa makar, dakle, bile i lokalno brojčane većine).

^[3] S J. Harvey (2006: 98; 107) slažemo se i oko karakterizacije pojma ‘međunarodne zajednice’ koji je zbog toga također u navodnicima. „Neka vrst jedinstvene svrhovitosti često se pripisuje različitoj zbirci država, institucija, aktera i struktura, koje čine ono što je nazvano ‘međunarodnom zajednicom’. U stvari postoje mnogi interesi u igri između raznih aktera, i oni imaju upliva na proces povratka na različite načine“.

„Evidentno je da su primarni interesi različitih aktera uključениh u promoviranje ‘trajnih solucija’ za raseljene populacije (međunarodne agencije, ‘domaćinske’ vlade, i ‘domovinske’ vlade) često različiti od interesa tih populacija. Napori nacionalističkih stranaka da relociraju izbjeglice i raseljene osobe na politički osjetljiva područja, i odgovarajuća želja dijela međunarodnih aktera da se suprotstave lokalnoj integraciji i promoviraju povratak, u međusobnoj povezanosti otežavaju pojedincima poduzimanje samostalnih akcija i lokalnu integraciju. Za one ljude koji nisu u stanju ili se ne žele vratiti njihovim predratnim domovima (ili su, osobito u slučaju Hrvatske, u nemogućnosti riješiti svoja vlasnička prava i tako pribaviti ekonomska sredstva da se nasele gdje žele)^[4] rezultat je situacija produljene liminalnosti i nesigurnosti “ (Harvey, 2006:107).

* * *

Na povratak se tradicionalno gledalo kao na jednokratani i konačan čin. Stoga je svrstan na prvo mjesto ‘*trajnih* rješenja’. On podrazumijeva sretan završetak izbjegličkog ciklusa, a time i prestanak brige za odgovorne međunarodne organizacije. Dok se izbjeglištvo (osim u slučaju ‘azilanata’ iz komunističkog bloka) povezivalo s negativnim konotacijama patnje, ‘iskorjenjivanja’, gubitka ‘doma’, ukratko socijalne patologije, povratak se uzimao kao njegova suprotnost: nešto što je po sebi dobro, ‘prirodno’. Njime izbjeglice gube svoju etiketu i postaju ponovno ‘normalni’ ljudi, koji, kao i svi drugi opet pripadaju svome ‘domu’ i svojoj ‘domovini’ (Hammond, 1999:227). Time se ponovno ustanovljuje ‘prirodni’ i ‘nacionalni’ poredak, za koji se pretpostavljao da je postojao prije raseljavanja (Black i Gent, 2006:19). Napokon, smatra se da je ‘normalno’ da se izbjeglice žele vratiti ‘kući’. Iskustva operacija povratka, na žalost, govore da su povratak i reintegracija daleko od ‘prirodnog’ i neproblematičnog kontinuiteta, osobito u post-konfliktnim situacijama (Eastmond, 2006:142-3).

To tradicionalno poimanje povratka u novije je vrijeme izloženo oštrim kritikama teoretičara i istraživača migracija i izbjeglištva. Čini se da je u kratko vrijeme prevladalo shvaćanje da je povratak složen, dugotrajan, pa i višesmjerni proces, pa se i briga odgovornih međunarodnih i drugih organizacija ne može svoditi na logistiku povratnicima u ponovnom prelasku granice domovine, pa ni ponovnom useljenju u njihove kuće. Kritika je olakšana i općom akademskom atmosferom obilježenom jačanjem postmodernoga

[4] Čini se da autorica nije upoznata s novijim velikim pozitivnim koracima u pogledu povratka vlasništva srpskim povratnicima u Hrvatskoj, posebno privatnih kuća, što potvrđuje i naše istraživanje. Ostalo je pitanje stanarskoga prava na nekadašnjim društvenim stanovima, koje više ne postoji kao pravna institucija.

mišljenja koje decentrira i pluralizira perspektive, dekonstruirajući sve fiksne koncepte identiteta, pripadanja, teritorijalizacije. Tako je iz sociokonstruktivističke (ili dekonstruktivističke) pozicije 'napadnut' i pojam 'doma' i 'domovine' u vezi s izbjeglicama, kao i nediferencirani pojam 'povratnika' (Allen i Morsnik, 1994:7; Black, 2002), i napokon sama pretpostavka neproblematičnosti povratka 'domu', opterećenom politikom i raznim interesima (Black i Gent, 2004:4). H. Malkki (1992:37), ne prihvaća označavanje izbjeglica 'iskorijenjenima' u smislu nemogućnosti 'ukorjenjivanja' negdje drugdje.

Praćenja povratnika ubrzo su 'otkrila' zabrinjavajuće tendencije, da mnogi od njih, naime, prije ili kasnije, i zbog različitih razloga, odlaze u nove migracije. Zaključak je bio jednostavan ali dramatičan – povratak nije dovoljan, treba biti učinkovit ili uspješan. Kako je diskurs 'održivosti', koji je došao iz ekologije, već ušao u širu upotrebu i bio pri ruci, primijenjen je i na povratak izbjeglica i tako smo dobili zahtjev za 'održivim povratkom'. On je, kao i svi pomodni pojmovi, 'preko noći' postao nova ortodoksija u izbjegličkim (i migracijskim) studijama, ali i u izbjegličkoj politici UNHCR-a i drugih međunarodnih organizacija i civilnih udruga. No, time, naravno povratak nije postao manje prijeporan koncept i politika. Pitanje 'održivosti' otvorilo je nova pitanja i kontroverzije.

Lako se složiti oko načelnog stava da povratak treba biti 'održiv' da bi imao smisla, ali kako 'održivost' odrediti i onda 'mjeriti' pokazuje se daleko težim. Najjednostavnije 'održivost' se određuje *izostankom ponovne migracije* (neko vrijeme) nakon povratka (Migration DRC, 2005:2). Međutim, kako u svim povratnim tokovima, čini se, dolazi do veće ili manje ponovne migracije, ovaj koncept ne odgovara na mnogo složenija pitanja zašto se to događa, odnosno koje su pretpostavke da do toga ne dođe.

Drugi je pristup održivosti složeniji i bavi se *društveno-ekonomskim problemima* s kojima se susreću povratnici, odnosno njihovim *životnim uvjetima*. U to ulazi: sigurnost, smještaj, zaposlenost, infrastruktura te dostupnost državnih institucija i socijalnih službi (školstvo, zdravstvo) (UNMIK i UNHCR, 2003:3). U Sussex pilot studiji za Ministarstvo unutarnjih poslova Velike Britanije o dobrovoljnom povratku izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu i Kosovo, Black i suradnici (2004:39)^[5] definirali su individualnu održivost na sljedeći način. „Povratna migracija je održiva za pojedince ako njihov društveno-ekonomski status i strah od nasilja ili progona nije pogoršan, u odnosu na stanovništvo u mjestu podrijetla, godinu dana nakon povratka.

^[5] Radi se, međutim, o vrlo malom uzorku ispitnika – samo 30 za svaku zemlju.

Raniji i jednostavniji pristupi 'mjeranju' povratka konceptualizirani su na individualnoj razini brojanja onih koji su (trajno) ostali, odnosno nisu ponovno emigrirali. Pa i socioekonomski indikatori statusa stanovništva su općenito jasni i uglavnom se lako operacionaliziraju. No, kad je u pitanju održivost povratka izbjeglica, za svaki od njih postavlja se pitanje s čime se uspoređuju, odnosno kako se *mjere*. Primjerice, treba li na (ne)zaposlenost povratnika gledati prema nekom apsolutnom ili relativnom standardu? Vjerojatno ćemo se lako složiti s drugim prijedlogom, ali se onda otvara novo pitanje. Treba li razinu (ne)zaposlenosti povratnika uspoređivati sa stanjem u izbjeglištvu ili u 'domovini' u koju su se vratili. U drugom slučaju - je li to nacionalni prosjek, prosjek neke regije ili mjesta povratka? Statistički podaci za nacionalnu razinu obično su poznati, a za ostale rjeđe. No, ako su i poznati, oni se odnose na opću populaciju, čija se demografska struktura (po dobi, obrazovanju i dr.) često bitno razlikuje od povratničke, više ili manje negativno selekcionirane u tom pogledu. Koliko treba proteći vremena u povratku da bi se mogla uspoređivati (ne)zaposlenost povratnika sa sjedilačkim stanovništvom? Trebaju li nezaposleni povratnici biti registrirani u službama zapošljavanja? Ako da - (a kako drugačije mogu zahtijevati posao, osim da im se on kroz programe povratka unaprijed osigura) - je li prosječan 'staž' čekanja posla ili bolje 'staž' usporedivih dobnih i kvalifikacijskih kategorija na službama zapošljavanja zapravo pravi referentni indikator (ne)zaposlenosti povratnika? Kad je Hrvatska ili Bosna i Hercegovina u pitanju, da ne govorimo o manje razvijenim zemljama podrijetla izbjeglica, radi se o godinama neizvjesnog čekanja. Kako osigurati 'životne uvjete' povratnika za to vrijeme? U jednom svom recentnom izvještaju o povratku u Jugoistočnu Europu, UNHCR (2004) je upozorio da se povratnici natječu s lokalnim stanovništvom oko (često oskudnih) resursa.

Pitanje 'mjeranja' 'održivosti povratka' ili njegovih indikatora ima i drugi problem (s kojim se nastoje suočiti noviji pristupi, o kojima dalje govorimo). Treba li, naime, 'mjeriti' uspješnost povratka pojedinačnih izbjeglica (metodološki individualizam) ili povratničkih zajednica? Kako, u drugom slučaju, odrediti povratničku (manjinsku) zajednicu - na razini naselja, regije ili cjeline etničkog korpusa? Ne ovisi li (trajna) održivost povratka izbjeglica upravo o odnosu s drugom (drugima) etničkom (većinskom) zajednicom (na lokalnoj i nacionalnoj razini)? Ako da (jer to je samo retoričko pitanje), onda moramo 'mjeriti' društvenu rekonstrukciju lokalnih i širih zajednica na područjima povratka? Kako, međutim, 'mjeriti' suživot, i u odnosu na što - na stanje prije rata, na stanje u vrijeme rata ili prema nekom arbitrarnom 'standardu'?

Jedna varijanta ovog društveno-ekonomskog pristupa održivosti povratka poseban naglasak stavlja na ‘životna sredstva’ (*livelihoods*). Međunarodne organizacije i sponzori ‘održivost životnih sredstava’ definiraju iz svoje perspektive prvenstveno kao sposobnost povratnika da osiguraju dovoljno ‘žilava’ (*robust*) sredstva da mogu preživljavati bez vanjske pomoći i da mogu podnijeti vanjske šokove. Ovdje se postavlja pitanje, da li u ‘vanjsku’ pomoć treba uključiti doznake izbjeglica i migranata (članova obitelji ili rođaka povratnika) iz zemlje izbjeglištva ili migracije, ili se one bolje mogu shvatiti kao stvar diverzifikacije (i transnacionalizacije) u osiguravanju održivih ‘životnih sredstava’?

Međunarodne organizacije su u slučaju Bosne i Hercegovine i Hrvatske (u okviru ovog modela) inzistirale na povratku imovine povratnicima (kuća, stanova i zemlje), kao temeljne pretpostavke (održivog) povratka. Nekoliko je istraživača upozorilo (Eastmond, 2006:143)^[6] da je (rana) obnova predratnih izbjegličkih kuća važan, ali po sebi nedovoljan poticaj da bi se izbjeglice trajno vratile, osobito ako se radi o pripadnicima etničkih manjina u područjima gdje ekonomska kriza i nacionalistička politika radi protiv normalizacije života. „Doista, čak i u Bosni, gdje su promovirani kako restitucija vlasništva tako i povratak, mnoge izbjeglice i raseljene osobe odlučili su se vratiti nakon što su ponovno dobili svoje vlasništvo; umjesto toga, oni su ga prodali, iznajmili, ili ga koriste kao ljetne vikendice“ (Black, Eastmond i Gent, 2006:10). Prodajom ili zamjenom svojih kuća, povratnici samo dovršavaju i osnažuju ratne ciljeve etničkog čišćenja i etničke homogenizacije. „Za one koji se doista vrata, čak i tamo gdje etnički odnosi i fizička sigurnost nisu prepreke integraciji, mogućnosti ponovnog ustanovljenja ‘doma’ čini se da ovisi uvelike o životnim mogućnostima“ (Eastmond, 2006:143). Ispitivanje povratnika u jednoj ruralnoj povratničkoj zajednici u Bosni i Hercegovini, osam godina nakon povratka, pokazalo je da oni i dalje žive u velikoj ekonomskoj bijedi, bez izgleda na zaposlenje. Mada su sami svoje stambene uvjete i sigurnost ocijenili zadovoljavajućim, zadržava ih uglavnom to što nisu našli priliku otići negdje drugdje gdje bi bolje živjeli (Čukur, 2005).

Na održivost povratka može se gledati i sa stajališta *osiguranja* za povratnike bitnih *prava*. Svi ljudi, pa tako i migranti i izbjeglice, imaju *pravo* na povratak u zemlju podrijetla (uz istodobno pravo njezina napuštanja), što je utvrđeno još u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima (članak 13). Međutim, to je ‘mekano’ (*soft*) pravo koje se ne može nametnuti državama bez njihove privole. Nakon iskustva s etničkim čišćenjima u Bosni i Hercegovini, međunarodne organiza-

^[6] Vidi tematski broj časopisa *International Migrations*, 44 (3).

cije su kroz Daytonski sporazum osnažile to pravo, eksplicirajući ga kao 'pravo na povratak svojim *domovima*' (kurziv naš). Nešto kasnije na Kosovu je UNMIK napokon formulirao 'pravo na održivi povratak'. *Manual on Sustainable Return* razrađuje ga u četiri područja: a) sigurnost i slobodu kretanja, b) pristup javnim službama (javnim servisima, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti), c) pristup skloništu (putem učinkovitog vraćanja vlasništva ili pomoći u rekonstrukciji kuća), i d) ekonomske opcije, putem poštenog i jednakog pristupa mogućnostima zapošljavanja (Black i Gent, 2006: 22-24).

U okviru ovog modela, čak se i integracija povratnika shvaća ponajprije kao *njihovo pravo*. Barem se tako može razumjeti tvrdnja da „ne može biti nade u normalnost sve dok se većina raseljenih nije u stanju reintegrirati u svoja društva“ (UNHCR, 1997:162). Prvo, integracija je barem dvostrani (a prije višestrani) proces i ne može se nametnuti drugoj (većinskoj) etničkoj zajednici, i štoviše ako se 'izvana' nameće kao jednostrano pravo, ne samo što će ostati formalno, nego će prije izazvati otpore nego pomirenje. Drugo, ovaj zahtjev „nove ortodoksije odgovornih tijela međunarodne zajednice“, mada u dobroj namjeri, može nesvjesno izbjeglicama-povratnicima nanijeti drugu vrstu nepravde – poricanje njihovog prava na trajno iseljenje (ili na razne oblike transnacionalnog polu-povratka) (Black i Gent, 2006:20). Štoviše, njihova vlastita opcija ne-vraćanja, posebno u situaciji mogućeg i poželjnog povratka, nadaje se u tom svijetlu kao 'nenormalna', a njihov status 'ne-povratnika' patološkim (Malkki, 1992:31). U mnogim slučajevima, pokazalo se, da se s povratkom, međutim, nije poboljšao život dotadašnjih izbjeglica, i da se povratnici, zbog različitih razloga, moraju ponovno seliti.

Svi do sada navedeni pristupi održivom povratku usmjereni su na pojedince ili njihove obitelji. Sve više se shvaća da se održivost povratka ne može svesti na individualnu razinu i na same povratnike, nego da se mora konceptualizirati *agregatno*, uzimajući u obzir dinamičke posljedice povratka na ekonomska i društvena kretanja u područjima povratka i društvu u cjelini. „Ne samo da je teško za izbjeglice i druge migrante kao pojedince da jednostavno odu 'kući', nego povratak u zemlje podrijetla može pridonijeti spirali propadanja, bilo kroz ponovno raspirivanje sukoba, kroz perpetuiranje nejednakosti ili zloupotrebu prava, ili kroz ekonomske poteškoće, što bi moglo potaknuti veću razinu nasilnog raseljavanja u budućnosti. U tom smislu, ne radi se samo o pitanju kako učiniti povratak održivim, nego kako ga učiniti održivim u razmjerima zajednice, a ne samo za pojedince“ (Black i Gent, 2006:32).

U slučaju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, i zapravo više ili manje u svim post-konfliktnim društvima, povratak i reintegracija se do-

gađa u uvjetima dubokih promjena, koje uključuju tranziciju u nove ekonomske i političke sustave. Radi se o dinamičnim i osporavanim procesima koji nameću potrebitost pregovaranja oko društvenog položaja povratnika u novim odnosima moći i nejednakosti. „Društvena rekonstrukcija ... odnosi se na procese (ponovnog) stvaranja, u novim okolnostima, društvenih odnosa, identiteta i kulturnih značenja – koji ljude u poslijeratnom okviru (ponovno) povezuju s posebnim mjestom i zajednicom kao ‘domom“ (Eastmond, 2006:143). Spomenuta Sussex studija ustanovljuje da je povratna migracija „održiva za zemlju podrijetla ili regiju, ako se socioekonomski uvjeti i razina naselja i progona znatno ne pogoršaju jednu godinu nakon što je povratni proces završen“ (Black et al., 2004:39).

Držimo da je to preoptimistično, nerealno gledište, primjerno više potrebi ‘mjerenja’ ‘održivosti’ i namijenjeno međunarodnim organizacijama i vladama (Zapadnim) zainteresiranim za što brže ‘rješenje’ izbjegličkog problema. Spomenuta analiza slučaja male povratničke zajednice u Bosni i Hercegovini (Čukur, 2005), i naše reprezentativno istraživanje, potvrđuju da se radi o dugoročnom procesu, koji u raznim fazama može postati reverzibilan. Napokon, dobro je poznato da se i manje osjetljiva društvena integracija (recimo imigranata u zapadna društva) razvija godinama, ako ne i desetljećima.

Black, Eastmond i Gent (2006:4) predlažu razlikovanje ‘užih’ i ‘širih’ indikatora održivosti. Prvi odgovaraju na jednostavno pitanje – jesu li povratnici nakon povratka ponovno emigrirali. Drugi uključuju “kako razmjere u kojima su se pojedinačni povratnici u stanju integrirati u svoja domovinska društva, tako i širi utjecaj povratka na makro-ekonomske i političke indikatore“. Danas se ističu dva temeljna uvjeta održivog povratka. Prvo, to je njegova *dobrovoljnost*. Ona nije, međutim, teko neproblematična kako na prvi pogled izgleda (Black i Gent, 2006:19). Može li se, primjerice, doista govoriti o dobrovoljnosti, kada se izbjeglice moraju odlučiti između povratka – na koji ih potiču zemlje primitka ili međunarodne organizacije, nudeći im i pomoć u tome – i neizvjesnoga opstanka u atmosferi neželjenog gosta (posebno kad se radi o faktičkim izbjeglicama bez formalnog konvencijskog statusa). I drugo, to je okruženje povratka – u sigurnosnom, ekonomskom i političkom smislu.

Rjeđe se govori o uvjetima izbjeglištva, kao razlozima za i protiv povratka, pri čemu su se istraživanja u tom pogledu uglavnom odnosila na Zapadne zemlje primitka izbjeglica. Kad je riječ o srpskim izbjeglicama iz Hrvatske, oni su najvećim dijelom izbjegli u Srbiju i u Bosnu i Hercegovinu na područje Republike Srpske, i tamo ostali živjeti. Barem su dva osnovna razloga za takvu njihovu izbjegličku

orijentaciju. To je prvo direktna upletenost Miloševićevog režima u 'srpsku pobunu u Hrvatskoj', a potom u iseljavanje Srba iz 'Srpske Krajine', nakon njezinog vojnog poraza. Bilo bi potpuno nelogično očekivati da njihov ekonomski položaj, i možda još više politička situacija u kojoj su živjeli, nisu utjecali na njihovu volju i spremnost na povratak. U oba slučaja oni su se našli pod snažnom političkom kontrolom Miloševićeva režima. „Politička retorika vladajuće Srpske demokratske stranke u Republici Srpskoj oko procesa povratka u Bosni centriran je oko tvrdnje da se Srbi ne žele vratiti u bošnjačko-hrvatsku federaciju, te implikacije da svi Srbi trebaju živjeti u jednoj državi“. Na sličan pritisak naišli su i srpske izbjeglice iz Hrvatske. Prvo su poticani na naseljavanje Istočne Slavonije, koja je tada bila pod srpskom kontrolom, da ojačaju srpsko stanovništvo tamo, a neki su naseljeni i na Kosovo, sukladno strategiji legitimizacije kontrole teritorija pomoću etničke dominacije (Harvey, 2006:96).

Napokon, u najnovije vrijeme javlja se i jedan novi, postmoderan pristup održivosti povratka (već prilično raširen u migracijskim studijama), koji dovodi u pitanje ili barem revidira sve dosadašnje konvencionalne modele – *transnacionalizam*. Marita Eastmond ispituje strategije povratka, kojima pribjegavaju bosansko-hercegovačke izbjeglice, zbog neizvjesnosti s kojima su suočene, te ukazuje na transnacionalni prostor u kojima se one događaju. „Opisane strategije različitog su trajanja, često se zbivaju izvan ustanovljenih politika i programa, i temelje se na potrebi držanja otvorenih opcija na različitim mjestima. Dok politike teže definirati izbjeglički povratak kao jednokratno i konačno seljenje u zemlju ili mjesto podrijetla, transnacionalna perspektiva sugerira da bi se povratak bolje konceptualizirao kao dinamičan i nedovršen proces, koji se može rastegnuti na dulje vrijeme, uključivanjem kretanja između mjesta i aktivne veze s ljudima i resursima u zemlji azila. Transnacionalne strategije također uključuju mnoge izbjeglice vani, koji zadržavaju i posjećuju redovito svoje vraćene kuće u Bosni, neki od njih i dulje vrijeme, pripremajući se za trajan povratak u nekom kasnijem trenutku. U takvoj transnacionalnoj dinamici, izbjeglice i povratnici nisu uvijek jasno razdvojene kategorije, budući da se jedni i drugi mogu kretati u oba smjera i kombinirati resurse. Transnacionalna perspektiva također dovodi u pitanje pojmove 'doma', kao nečega vezanog uz jedan poseban lokalitet ili nacionalnu zajednicu. Ako dom nije tek mjesto ili fizička struktura, nego također i pozornica (*site*) društvenih odnosa i kulturalnih značenja, onda se može uvelike rastegnuti na nekoliko mjesta, od kojih svaki može zadržati osobit set odnosa i značenja za one kojih se tiče. Ova transnacionalna dimenzija doma tako je izazov pojmovima 'repatrijacije' ili 'povrat-

ka' u pojednostavljenom vidu. Umjesto toga, ... rekonstituirani dom može biti translokalan, pri čemu svaki lokalitet postaje dio novoga doma. Ponovno promišljanje povratka izbjeglica u smislu transnacionalne mobilnosti i pripadanja također sugerira nove načine konceptualiziranja potencijala rekonstrukcije velikih izbjegličkih populacija izvan zemlje“ (Eastmond, 2006:141-2).

Ekstenzivno smo citirali autoricu jer je doista pregnantno i sustavno izložila transnacionalni pristup održivosti povratka, i k tome se s njom gotovo u svemu slažemo, osim moguće implikacije njezinih zaključaka. Na kritiku konvencionalnih pristupa, u smislu njihove ograničenosti i nedostatnosti, nemamo nikakvih primjedbi. U konvencionalnim pristupima povratak je *isključivo* shvaćen kao definitivni čin ponovnog naseljenja u 'izvornu' socioprostornu lokaciju. Ovaj, pak, pristup naglašava dinamičnost, nedovršenost, transteritorijalnost, odnosno transnacionalnost povratničkih mreža. Ne slažemo se, međutim s Eastmond i sličnim mišljenjima, ukoliko odbacuju svaku primjenljivost konvencionalnih pristupa uopće, ako negiraju (ili barem zanemaruju) simboličko značenje 'doma' kao jedinstvenog mjesta za mnoge izbjeglice-povratnike, a onda i važnost repatrijacije ili povratka. Ne radi se o tome da se transnacionalizam kao okvir za razumijevanje (dijela) povratničkih procesa može prihvatiti samo na štetu konvencionalnih pristupa, nego o međusobnom nadopunjavanju, što ćemo pokazati u analizi rezultata našega istraživanja. Mi nismo ispitivali transnacionalne veze i strategije srpskih povratnika u Hrvatsku, ali neki nalazi sugeriraju njihovo postojanje. Nepobitno je potvrđeno da je na povratak u tradicionalnom smislu orijentiran određeni tip izbjeglica-povratnika (stariji, neobrazovani, ruralni ljudi), te da znatno manji udio, posebno u trajnom (službenom) povratku, mladih, obrazovanih, agilnih ljudi, upućuje na njihove drugačije strategije rješavanja svoga izbjegličkog statusa.

Na kraju želimo naglasiti ono što se uporno izostavlja u analizi izbjeglištva i povratka. Izbjeglice i povratnici ni ukoliko nisu 'siva masa', nediferencirani korpus, koji se, isključivo ponukan vanjskim poticajima (pritiscima, manipulacijama, progonom, pomoći) kreće, gotovo bez ikakve volje pojedinaca - bilo u smjeru izbjeglištva bilo povratka. Kao i prije izbjeglištva, tako i u izbjeglištvu^[7] i napokon

[7] Još u prvom sociološkom istraživanju izbjeglica i raseljenih osoba u Hrvatskoj, Mesić (1992) je predložio razlikovanje 6 tipova izbjeglica odnosno raseljenih osoba, polazeći samo s aspekta izbjeglištva, a to su razlozi i načini zbog kojih i na koji su ljudi dospjeli u izbjeglištvo. Zatim je na nekim drugim dimenzijama konstruirao nekoliko drugih tipologija, prvenstveno da bi ukazao na njihovu diferenciranost, i utjecaj te diferencijacije na njihov život u izbjeglištvu i (ne)povratničku orijentaciju.

povratku, izbjeglice-povratnici razlikuju se ne samo po svojim urođenim obilježjima, nego i po svom društveno-ekonomskom statusu, snalaženju, uspjehu u životu, političkim orijentacijama itd. K tome se izbjeglička populacija s vremenom uvelike mijenja po svojim socio-demografskim obilježjima - zbog ratnih stradanja i prirodnih umiranja članova obitelji, rađanja novih članova, ženidbi, rastava (osobito etnički mješovitih brakova), spajanja i razdvajanja obitelji. Stoga, barem mi, uvjetno govorimo o izbjeglicama ili povratnicima kao cjelini, stalno imajući na umu njihovu stvarnu diferencijaciju.

Napokon, u analizi održivosti povratka, i osobito u poticajnim mjerama, važno je razlikovati čimbenike na koje se ne može utjecati kao što su prirodna obilježja povratnika (poput dobi i spola), od onih na koje se (politikom) može utjecati (obrazovanje, kvalificiranost, zapošljavanje, razni oblici pomoći).

* * *

Koncept održivosti povratka u ovom smo istraživanju konceptualizirali s obzirom na nekoliko aspekata ili dimenzija:

- I) razina trajnosti povratka;
- II) socio-demografska obilježja povratnika;
- III) životni uvjeti (objektivni pokazatelji i subjektivne ocijene, te sigurnost).

Ako dalje razradimo životne uvjete dobivamo čak sedam aspekata održivosti povratka:

- I) razina trajnosti povratka – izostanak ponovne migracije
- II) osjećaj sigurnosti
- III) socio-demografska struktura (trajnih) povratnika
- IV) društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka;
- V) izbjegličko iskustvo i orijentacija na povratak;
- VI) građansko-državljanska i manjinska prava kao uvjet održivosti povratka;
- VII) subjektivni uvjeti održivosti (ocijene, mišljenja i osjećaji povratnika).

Prva dimenzija se podudara s pojmom 'užih' indikatora povratka, a sve ostale se odnose na 'šire'. Pri tome, mi, na žalost, nismo mogli istraživati širi utjecaj povratka na makro-ekonomska kretanja i političke odnose u društvu, nego smo se morali ograničiti na životne uvjete samih povratnika.

4. Rezultati istraživanja

4.1. Prisutnost registriranih povratnika

Utvrđiti fizičku prisutnost ili trajno prebivanje registriranih povratnika na prijavljenim adresama u RH, bio je prvi osnovni zadatak ovog terenskog istraživanja. Novija istraživanja povratničkih tokova ukazala su na veće ili manje netočnosti službenih podataka o brojnom stanju stvarnih povratnika, bilo da je riječ o tijelima 'domovinskih' vlada bilo međunarodnih organizacija. Ovdje ne mislimo na namjerno uvećavanje brojeva, nego na problem da se stanoviti dio registriranih povratnika zadržava na mjestu povratka samo kraće vrijeme ili boravi povremeno, a ne trajno. Službena prijava povratka, ne mora, naime, značiti čak ni opredjeljenje za trajni ostanak. Formalna registracija povratka ponajprije je motivirana različitim pravima i pogodnostima za povratnike. Osim potvrde prava na povratak, ona u našem slučaju olakšava povratak imovine, odnosno osigurava obnovu oštećenih ili uništenih nekretnina, pravo na ostvarenje zdravstvenih i socijalnih beneficija. Stoga formalna registracija može biti povezana s različitim strategijama za konačno rješenje izbjegličkog statusa, a od kojih neke nisu nužno vezane uz trajan povratak u prijeratno mjesto prebivanja.

Sve je više saznanja da povratak, barem za dobar dio izbjeglica, nije jednokratni i konačan čin, nego složen i dugoročan proces. Zato se više ne smatra da je izbjegličko pitanje 'trajno riješeno' za sve izbjeglice koje se (jednom) pojave u zemlji podrijetla ili čak u svojim 'domovima', i čiji je dolazak službeno registriran. Stoga se nastoji utvrditi 'održivost povratka'. Jednostavni mjerljivi indikator održivosti povratka u fizičkom smislu je broj (apsolutni i relativni) povratnika koji nakon povratka ostaju (relativno) trajno živjeti u svojim domovima ili barem u svojoj zemlji podrijetla. Mi smo, dakle, trebali utvrditi koliko registriranih srpskih (manjinskih) povratnika stvarno živi na prijavljenim adresama povratka.

Slijedom spoznaja nekih novijih istraživanja povratka izbjeglica, novinskih članaka i neformalnih razgovora s povratnicima i informatorima, pošli smo od realne pretpostavke (hipoteze) da stanoviti dio registriranih srpskih povratnika u RH stvarno ne živi ili ne namjerava živjeti u mjestima povratka ili negdje drugdje u zemlji. Formiranje reprezentativnog uzorka trebalo je osigurati relativnu pouzdanost naših nalaza za cjelinu promatrane populacije registriranih povratnika. Konkretnije, pitanje je bilo zapravo – koliko povratnika (apsolutno i relativno) stvarno živi i namjerava živjeti u svojim domovima.

Koliko smo, dakle, povratnika iz našega uzorka pronašli na prijavljenim adresama? Prema našim rezultatima, od 1450 slučajno odabranih osoba iz baze Ministarstva mora, turizma, prometa i razvitka (Ministarstva) 504 ili oko 35% stvarno živi u svojim povratničkim domovima (tablica 1). Većina njih (403 ili 80%) pristala je na sudjelovanje u istraživanju, odnosno na ispunjavanje našega upitnika. Na razgovor nije pristalo 63 povratnika (12,5%), a preostali (38 ili 7,5%) nisu bili u svojim kućama u vrijeme anketiranja. U razdoblju između svoje registracije i našega ispitivanja umrle su, prema našim saznanjima, čak 162 osobe (11%) iz našega uzorka. Samo dio njih živjeli su, prema tvrdnjama naših informatora, u naselju povratka, a ostali negdje drugdje u Hrvatskoj, ili češće u državi izbjeglištva (mahom u Srbiji).

Tablica 1 – Prisutnost povratnika

	n=1450
Žive na prijavljenoj adresi	34,8%
a) Anketirani	80,0%
b) Odbili/nisu prisutni	20,0%
Ne žive na prijavljenoj adresi	54,0%
a) Žive drugdje u Hrvatskoj	6,5%
b) Žive izvan Hrvatske	65,0%
I) Srbija	82,3%
II) Bosna i Hercegovina	5,9%
III) Crna Gora	1,4%
IV) Ostale zemlje	10,4%
c) Nema pouzdane informacije	28,5%
Preminuli	11,2%

Za relativnu većinu registriranih povratnika (54%), utvrđeno je da ne žive na prijavljenoj adresi. Izrazita većina među njima (65% odnosno 35% od ukupnog uzorka) stalno prebiva izvan Hrvatske, a tek oko 7% (ili 4%) se nalazi u drugom naselju u Hrvatskoj. Gro odsutnih ‘povratnika’ (82%), po saznanjima informatora, trajno prebiva u Srbiji, što je uglavnom bila i njihova izbjeglička destinacija. Nekih 11% (6%) registriranih povratnika, koji su nakon registracije napustili Hrvatsku, nalazi se izvan regije, uglavnom u nekoj od zapadnoeuropskih zemalja. Daljnjih 6% (3%) stalno je nastanjeno u Bosni i Hercegovini te neznatnih 1% u Crnoj Gori.

Dobivanje potpune slike o uspješnosti povratka otežava to što za oko 15% registriranih povratnika iz uzorka (ili 29% onih koji nisu pronađeni na prijavljenoj adresi) nije bilo moguće dobiti pouzdanu informaciju o stalnom mjestu njihovog prebivanja. Svaki četvrti među njima (4% cijelog uzorka) nije stanovao na prijavljenoj adresi, a informatori nisu znali gdje stvarno žive, a daljnjih 5% (1%) dalo je adrese koje anketari nisu uspjeli pronaći. Za preostalih čak 70% osoba iz ove skupine (što čini oko 11% cjelokupnog uzorka) nije bilo moguće pronaći informatore koji imaju bilo kakvu informaciju o traženim osobama. U većini slučajeva dostupni informatori uopće nisu čuli za njih.

Povratnici za koje nisu dobivene pouzdane informacije znatno češće potječe iz većih naselja. Dok je udio povratnika iz naselja sa preko 10.000 stanovnika u ukupnom uzorku 18%, oni čine čak 60% među onima za koje nismo utvrdili trajno prebivalište. Ovakav nalaz može se, barem djelomično, objasniti slabijim međusobnim poznavanjem stanovnika većih i urbanih naselja. Zbog metodološke korektnosti, važno je istaknuti da je zbog toga pouzdanost ovog istraživanja uvelike manja za veća nego za manja naselja. Za ispitanike iz manjih naselja, koji nisu pronađeni na prijavljenoj adresi i za koje susjedi i sumještani nisu čuli ili ne znaju gdje se nalaze, s velikom sigurnošću se može tvrditi da ne žive u tom naselju, dok za gradove ostaje stanovita mogućnost nepoznatog preseljenja.

Na temelju ovako prikupljenih podataka nije moguće u potpunosti točno utvrditi koliki je dio povratnika stalno naseljen u mjestu kojeg su naveli prilikom registracije. Stoga procjenjujemo da se on kreće između 35% i maksimalno 50%^[8]. Gornja vrijednost bila bi realnija u slučaju da svi oni koje nismo uspjeli pronaći ipak žive u mjestu prijave, ali naši informatori ne znaju za njih ili nam nisu htjeli pomoći. No, vjerojatnije je, obrnuto, da je stvaran udio trajnih povratnika bliži donjoj granici. Čini se da je doista mala vjerojatnost, osobito u manjim mjestima, da se netko trajno vratio a da to susjedi ne znaju, pa makar se radilo i o novim susjedima, doseljenima nakon rata. U najboljem slučaju, distribucija mjesta boravka ispitanika za koje nije dobivena pouzdana informacija trebala bi biti slična distribuciji onih povratnika za koje su prikupljene relativno pouzdane informacije. Kada bi to bilo tako, tada bi udio onih koji žive na prijavljenoj adresi bio oko 41%. Ako prihvatimo ovu pretpostavku, tada bi se moglo tvrditi da je udio onih koji borave u svojim domovima zapravo između 35% i 41%^[9].

^[8] Točnije - između 32,5% i 52,5% ako uzmemo u obzir donju, odnosno gornju razinu pogreške ukupnog uzorka.

^[9] Točnije - između 32,5% i 43,5%, ako uzmemo u obzir donju granicu procjene

Prema našim nalazima, oko 35% registriranih povratnika stalno prebiva u svojim mjestima, a dodatnih 3,5% preseljeno je negdje drugdje u Hrvatskoj. Ako bismo na isti način raspodijelili i one o kojima nismo dobili pouzdane informacije (što smatramo prilično optimističnim pristupom) tada bi gornja granica procjene broja onih koji žive na području Hrvatske bila oko 45%.

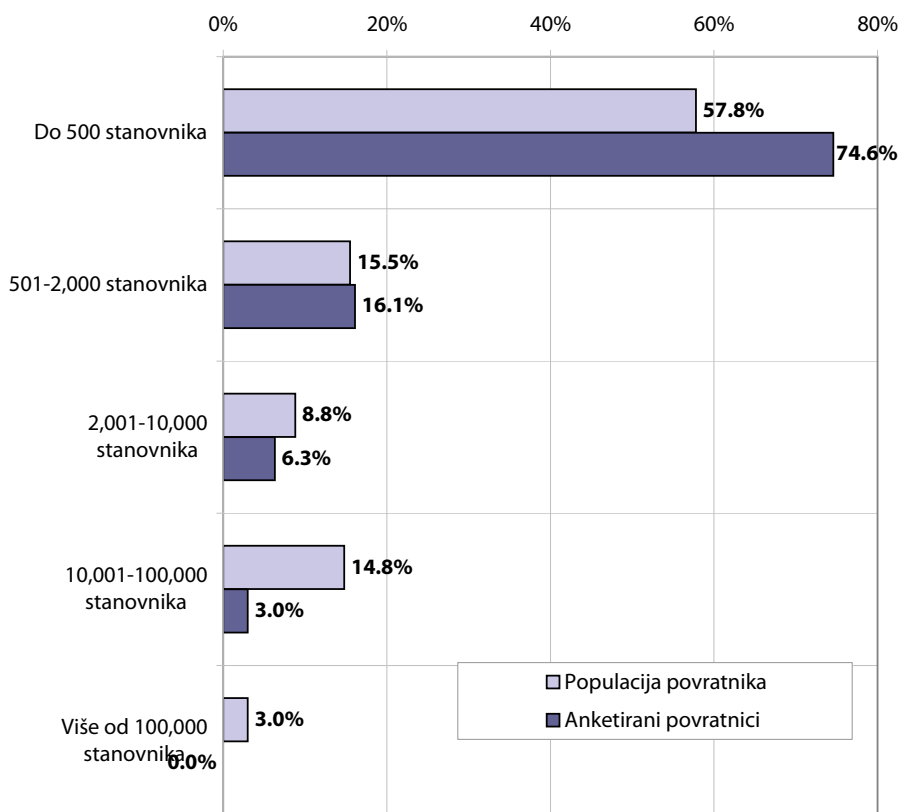
Slijedeći istu logiku možemo zaključiti da između 44% i 50% registriranih povratnika nije stalno naseljeno u Hrvatskoj. Kada rezultate istraživanja poopćimo na cijelu populaciju od 120.000 registriranih srpskih (manjinskih) povratnika, dolazimo do zasnovane procjene da u zemlji trajno prebiva između 46.000 i 54.000, od čega 42.000 do 49.000 u mjestima svoga podrijetla. Njima treba dodati stanoviti broj neregistriranih povratnika koji su trajno ostali (možda nekoliko tisuća). Neki nedostajući podaci u našem uzorku sugeriraju da manji dio, prvenstveno mlađih članova povratničkih domaćinstava, možda nisu registrirani, da ne govorimo o onima koji su mogli u potpunosti, iz nekih razloga, zaobići registraciju svoga povratka. Kada odbijemo nekih oko 14.500 preminulih nakon povratka, ostaje između 51.500 i 59.500 registriranih povratnika koji (i dalje) stalno prebivaju izvan Hrvatske, uglavnom u Srbiji.^[10]

Činjenica da neki 'povratnici' ne borave stalno u mjestu podrijetla (ili drugom mjestu povratka) ne znači nužno (barem za dio njih) da ne održavaju nikakve veze s njim. Prema tvrdnjama informatora 12% povratnika koji ne žive stalno u Hrvatskoj (oko 5% ukupne populacije povratnika) barem dio godine provode u svom mjestu. S druge strane, među povratnicima koji su pronađeni u mjestu povratka i anketirani 5% (1% cijelog uzorka) dio godine borave izvan Hrvatske. Ukupno, dakle za nekih 6% povratnika je utvrđeno da povremeno borave u Hrvatskoj a povremeno izvan nje, uglavnom u zemlji izbjeglištva. Svaki drugi povratnik (ili svaki peti ukupno), koji redovito ne boravi neko vrijeme u Hrvatskoj, povremeno navraća u svoje kuće u Hrvatskoj. Prema iskazima naših informatora, to se događa barem jednom, a u prosjeku dva ili tri puta godišnje.

za minimalnu vrijednost i gornji granicu procjene za maksimalnu vrijednost. Daljnje pogreške uzorka ne navodimo, jer su moguće pogreške mjerenja (ne uzorka) znatno veće od standardne pogreške uzorka.

^[10] Navedena je srednja vrijednost raspona u kojem se vjerojatno kreće broj preminulih, što je između 13.000 i 16.000 povratnika, odnosno između 11% i 13%. Donja procjena vrijedi pod pretpostavkom da niti jedan od povratnika za kojeg nisu dobivene pouzdane informacije nije preminuo, što je malo vjerojatno, a gornja vrijedi ako je udio preminulih među onima za koje nisu dobivene pouzdane informacije približan udjelu pronađenom kod onih za koje su dobivene pouzdane informacije.

Slika 1 – Usporedba strukture veličine naselja populacije povratnika i anketiranih ispitanika

Usporedba strukture anketiranih povratnika prema veličini naselja sa strukturom svih registriranih povratnika (slika 1) jasno sugerira da je ostanak registriranih povratnika znatno veći u manjim naseljima. Od 120.000 registriranih, 58% povratnika dolazi iz naselja do 500 stanovnika, dok je udio anketiranih ispitanika iz takvih naselja daleko veći (čak 75%)^[11]. Naši nalazi ukazuju na to da je sklonost ostanaku znatno veća u najmanjim, ruralnim naseljima, pogotovo u odnosu na urbana naselja sa preko 10.000 stanovnika.^[12]

Smatramo da se veći ostanak povratnika u manjim ruralnim naseljima može, barem dijelom, objasniti s nekoliko osnovnih razloga, koji se uvelike međusobno nadopunjuju. Prvo, većina povratnika u njima posjeduje vlastito poljoprivredno zemljište, koje im omogućava kakav-takav izvor sredstava za život. Nezaposlenost u urbanim naseljima s većim brojem povratnika je vrlo visoka, jer se uglavnom radi o gospodarski zaostalim krajevima Hrvatske, te ukoliko povratnici nemaju okućnice ili obradivo poljoprivredno zemljište, mnogo teže mogu preživljavati. Drugo, gotovo svi povratnici u takvim naseljima mogu živjeti u svojim (obnovljenim) kućama, dok je dio povratnika u gradovima ostao bez stanarskog prava za društvene stanove u kojima su prije izbjeglištva živjeli. Napokon, ruralno stanovništvo je bilo i ostalo starije i niže obrazovano. S jedne strane, takvi ljudi teže su se prilagođavali izbjegličkom životu u skućenim prostorima izbjegličkih kampova ili rodbine, često u gradovima, bez mogućnosti rada na otvorenom. S druge, oni se lakše vraćaju i spremniji su na ostanak i u teškim uvjetima, u svojim izoliranim etnički kompaktijim naseljima (gdje se etnička struktura vjerojatno manje promijenila prije njihovog povratka). Urbana naselja su zasigurno bila privlačnija doseljenicima (Hrvatima iz BiH i Kosova) negoli mala izolirana sela.

Gledano po regijama, naši nalazi pokazuju da je najviše registriranih povratnika (45%) ostalo živjeti na području Like i Banovine (Ličko-senjska, Sisačko-moslavačka i Karlovačka županija). Valja

^[11] $\chi^2=71,660$; $df=4$ $p<0,01$

^[12] Napominjemo da je anketirano preko 70% povratnika za koje je utvrđeno da borave u RH, pa je naša generalizacija na sve takve povratnike prilično pouzdana. Pri izvođenju ovog zaključka valja uzeti u obzir i ranije istaknutu činjenicu o znatno većem udjelu povratnika iz gradova za koje nisu dobivene pouzdane informacije o njihovom prebivalištu, te da je ukupna pouzdanost ovih rezultata stoga svakako manja za naselja preko 10.000 stanovnika. Unatoč tome, naš je zaključak prilično legitiman. Naime, udio anketiranih ispitanika iz najmanjih naselja mogao se umanjiti najviše za 4% ukoliko bi polovica povratnika iz većih naselja (koji čine 9% ukupne populacije), o čijem prebivalištu nemamo pouzdane informacije, imala podjednak udio prisutnosti kao i ispitanici iz manjih naselja (40%). U tom slučaju razlika bi i dalje ostala velika, u korist veće zastupljenosti prisutnih ispitanika iz manjih naselja.

naglasiti da gotovo polovica (48%) svih registriranih povratnika i otpada upravo na ovu regiju. Zatim slijede Dalmacija (Šibensko-kninska, Zadarska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija), te Središnja i Sjeverna Hrvatska (Grad Zagreb, Zagrebačka županija, Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Međimurska, Virovitičko-podravska, Koprivničko-križevačka i Bjelovarsko-bilogorska županija) u kojima je ostalo oko 30% registriranih povratnika. Zanimljivo je da je najmanje trajnih povratnika (13%) pronađeno u Slavoniji (Požeška, Brodsko-posavska, Vukovarsko-srijemska i Osječko-baranjska županija).^[13] U uzorku je bilo premalo povratnika u Istri i Primorsko-goransku županiju (samo 11), da bi se mogla dati bilo kakva pouzdana procjenu za ovu regiju. Na kraju ukazujemo na uočljivu tendenciju da povratnici relativno češće trajno ostaju u onim dijelovima Hrvatske koji su tijekom rata bili pod kontrolom srpskih snaga. Kako su to istodobno područja gdje su etnički Srbi činili apsolutnu ili relativnu većinu stanovništva prije rata, možemo zaključiti da je etnička koncentracija jedan od čimbenika trajnoga manjinskog povratka. No ova tvrdnja nije, na žalost, neposredno provjerena testiranjem ostanka povratnika s obzirom na nacionalnu strukturu naselja, pa ju treba uvjetno prihvatiti.

4.2. Obilježja povratnika i povratka

Demografska obilježja

Demografska struktura povratnika jedan je od ključnih indikatora dugoročne održivosti povratka na kolektivnoj razini. Naime, osnovi preduvjet održivosti neke zajednice jest pitanje njezine biološke reproduktivne sposobnosti.

Rezultati istraživanja nedvojbeno potvrđuju dojmove javnosti da su srpski povratnici u Hrvatsku ponajprije stariji ljudi. I doista, prosječna dob anketiranih povratnika je oko 60 godina, s time da je svaki drugi među njima stariji i od 65 godina. Ipak, dobna struktura povratnika je nešto povoljnija. Naime, starost anketiranih ne reprezentira u potpunosti starosnu sliku povratnika iz tri razloga. Prvi: anketirani su samo ispitanici stariji od 15 godina.^[14] Time su automatski pri izračunu prosječne dobi isključene sve osobe mlađe od 15 godina, čime se podiže ukupna prosječna dob ispitanika. Drugi:

^[13] Napominjemo da Srbi, koji su ostali živjeti na području mirne reintegracije (Istočna Slavonija), ne spadaju u povratničku populaciju, pa nisu niti uključeni u ovo istraživanje.

^[14] Ako je u uzorak iz baze registriranih povratnika slučajno odabrano neko dijete mlađe od 15 godina, umjesto njega anketirana je druga osoba iz istog kućanstva (roditelj/staratelj).

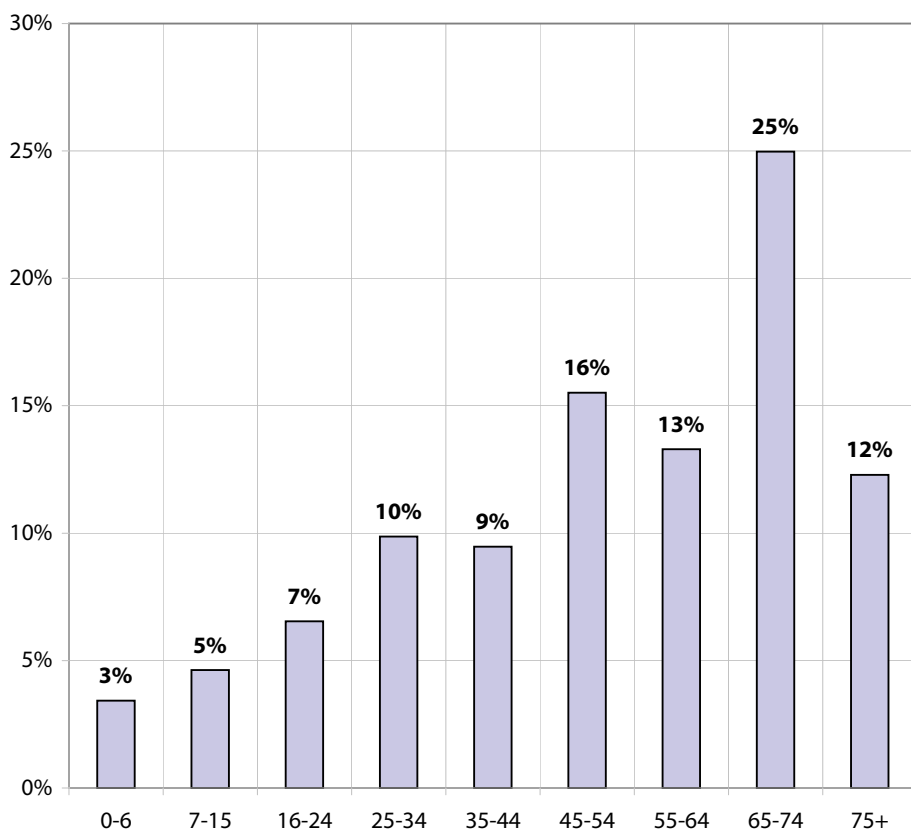
postoji stanovita vjerojatnost da svi članovi povratničke populacije nisu evidentirani u bazi povratnika, a logično je zaključiti da bi takvi mogli biti u prosjeku mlađe dobi od onih koji su evidentirani^[15]. Treći: u bazi zasigurno nisu evidentirani najmlađi članovi povratničke populacije koji su rođeni nakon povratka u RH.^[16] Tako je prosječna dob svih članova kućanstva anketiranih povratnika, koji reprezentiraju cjelokupnu povratničku populaciju, oko 51 godine. Ona je, naravno još uvijek znatno viša od prosječne dobi stanovništva Hrvatske od 39 godina (DZS, 2006), što je jasan pokazatelj negativne dobne selekcioniranosti povratnika. Dobna selekcioniranost je obilježje svake migracije, a negativna je obilježje povratnih migracija.

Međutim, uvid u raspodjelu dobnih skupina svih članova kućanstva anketiranih povratnika sugerira da prosječna dob nije dobar reprezentant starosne strukture povratničke populacije (slika 2). Naime, čak svaki četvrti povratnik je u dobi između 65 i 74 godine, a dodatnih 12% ima 75 i više godina, što znači da je više od trećine (37%) povratničke populacije starije od 65 godina, odnosno 43% starije od 60 godina. Dakle, svaki drugi povratnik stariji je od prosječnih 51 godinu. S druge strane, u povratničkoj populaciji nađeno je tek 10% djece do 15 godina, odnosno 3,5% djece u predškolskoj dobi. Ukupno, djeca i mladi do 19 godina čine oko 12% povratničke populacije, što je dvostruko manje od njihovog udjela u općem stanovništvu Hrvatske (DZS, 2006). Procjenjujemo da je stvarno stanje ipak barem malo povoljnije kada bismo uzeli u obzir neregistrirane mlađe članove domaćinstava. Ovakav omjer između mladih do 19 godina i povratnika starih 60 i više godina daje vrlo nepovoljan indeks starenja povratničke populacije od čak 358 koji ukazuje na njezinu upitnu biološku održivost, pogotovo u svjetlu činjenice da većina povratnika živi u malim i izoliranim naseljima (do 500 stanovnika), koja su ionako demografski ugrožena. Indeks starenja veći od 40 smatra se kritičnom granicom odnosa između starih i mladih u nekoj populaciji. Za ilustraciju treba reći da je indeks starenja ukupne populacije RH 90,7. Korektnija je usporedba indeksa starenja povratničke populacije s istim pokazateljem za županije u koje se ova populacija vraća,

^[15] Realno je očekivati da će se u evidenciji povratka prije javljati vlasnici kuća, zemlje i druge imovine (zbog povrata i obnove), a zatim drugi članovi kućanstva. Ako kućanstvo ima više članova i više generacija, postoje razni razlozi da se, osobito djeca i mladi članovi, pridružuju kasnije, kada su ostvareni osnovni uvjeti za njihov povratak. Članovi koji dolaze kasnije nemaju formalnu obvezu i potrebu registrirati se kao povratnici, pa nisu ni mogli biti izabrani u uzorak, za razliku od njihovih starijih ukućana.

^[16] Iako formalno djeca povratnika rođena u RH nisu povratnici jer nisu bili izbjeglice, njih možemo smatrati dijelom povratničke populacije, osobito kada ju promatramo iz perspektive održivosti povratka, jer su ona dio kućanstava povratnika i dijele istu sudbinu kao i povratnici.

Slika 2:
Dobna struktura svih članova kućanstva
anketiranih ispitanika (n=993)^[17]

^[17] U obzir su uzeta samo ona kućanstva u kojima je navedena dob za sve njihove članove (354 od 403 anketiranih).

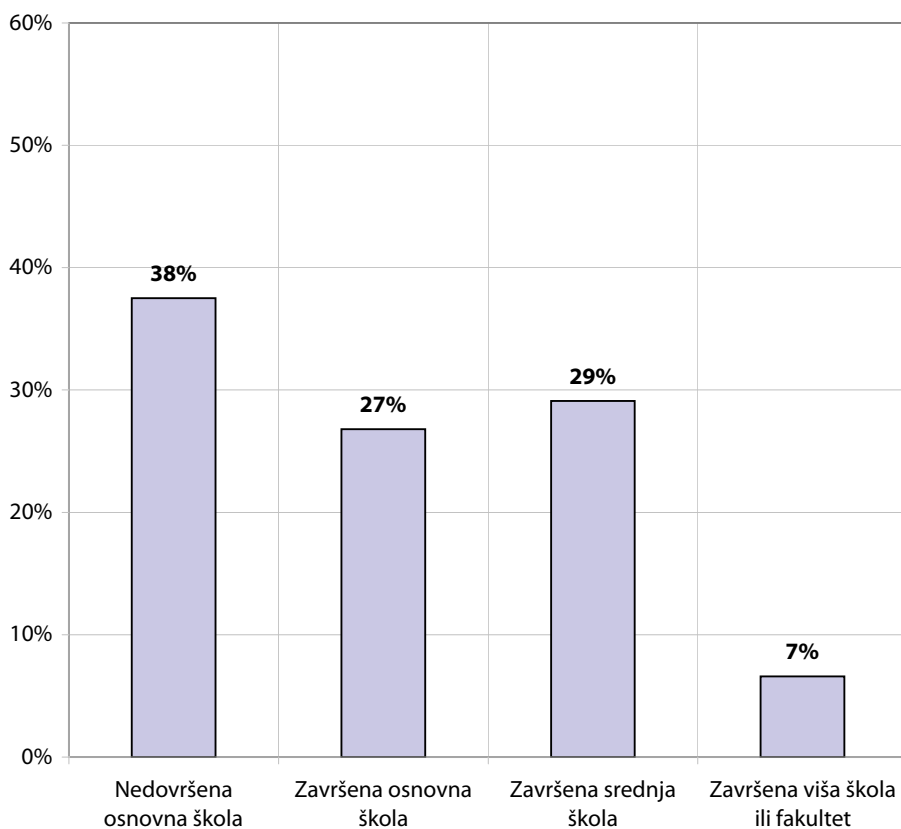
a što su Sisačko-moslavačka, Karlovačka, Ličko-senjska, Šibensko-kninska i Zadarska (u ovim je županijama registrirano preko 70% svih povratnika). Indeks starenja u navedenim županijama kreće se između 145,7, koliko iznosi za Ličko-senjsku, i 86, koliko iznosi za Zadarsku županiju. Ovo pokazuje da je povratnička populacija negativno dobno selekcionirana ne samo u odnosu na ukupno stanovništvo Hrvatske nego i u odnosu na regije u koje se povratak odvija (Tomek-Roksandić et al., 2006).

Možemo zaključiti da je dobna struktura (trajnih) povratnika, osobito sa stajališta održivosti, nepovoljna, ali je više ili manje mogla biti očekivana. Već su rana ispitivanja raseljenih osoba i izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koje je vodio jedan od autor ove studije, jasno ukazivala na veću i manje uvjetovanu spremnost na povratak upravo starijih, manje obrazovanih ljudi iz ruralnih naselja. I obrnuto, mlađi, obrazovaniji, gradski stanovnici od početka su bili više orijentirani na integraciju u novu sredinu i trajne migracije negdje drugdje. Osim toga, oni su svoj povratak uvjetovali, osim fizičkom sigurnošću, i budućim socioekonomskim prilikama i osobito političkom situacijom u područjima njihovog podrijetla, pri čemu su ponajprije mislili na to hoće li njihova etnička grupa efektivno kontrolirati vlast (Mesić, 1992; Mesić, 1996).^[18] Drugim riječima, već tada su postojale velike rezerve prema 'manjinskom' povratku, i to prvenstveno među mladim, obrazovanim, urbanim izbjeglicama i raseljenim osobama.

Napokon, postoji i neumoljiva logika svakoga migracijskog procesa, čak i neovisno od želja i očekivanja samih migranata. Prije svega, mlađi ljudi se lakše prilagođavaju životu u novoj sredini, na što su više i prisiljeni, osobito zbog djece. Povratak u urbane sredine bez osiguranog posla mnogo je teži. Napokon, mladi agilni ljudi odlaze u migraciju očekujući bolje životne uvjete i perspektivu. Upravo obrnuto, kao manjinske izbjeglice morali bi se mahom pomiriti s lošijim uvjetima i perspektivama, barem za neko dogledno vrijeme. Na kraju, za neke i najvažniji razlog nevraćanja može biti aktivna umiješanost u međuetničke sukobe (uključujući i sudjelovanje u zločinima). Pa čak i ako to nije slučaj, mnogi se naprosto ne mogu pomiriti s političkim promjenama (i s time promjenama odnosa moći), u ovom slučaju sa osamostaljenjem hrvatske države.

^[18] Prvo istraživanje odnosilo se na hrvatske raseljenike (prognanike) iz Hrvatske u Hrvatskoj, a drugo na hrvatske i bošnjačke izbjeglice i raseljenike iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj, Mađarskoj i Njemačkoj. Srpske izbjeglice i raseljenici nisu nam bili dostupni, ali smo uvjereni da se naši tadašnji nalazi, u navedenom smislu, mogu primijeniti i na njih, pa i generalizirati i na druge izbjegličke populacije. Povratnički tokovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini uvelike potvrđuju različite povratničke orijentacije izbjeglica i raseljenih osoba s obzirom na njihova dobna i obrazovna obilježja, te mjesto stanovanja.

Slika 3:
Obrazovna struktura anketiranih povratnika

Stariji i neobrazovaniji, pak, teže su mogli pronaći posao i početi novi život u izbjeglištvu. Njihova je prilagodba bila utoliko teža jer je većina napustila mala ruralna naselja i otišla u veća urbana naselja, što se poklapa s migracijskim putanjama koje su tekle prije ratnih zbivanja (Bagić, 2004). Naravno, to ne znači da bi većina onih koji su prisilno napustili svoja naselja otišlo i u mirnodopskim uvjetima. To samo pomaže shvatiti jedan od mogućih razloga zbog kojih se možda dio mlađih izbjeglica nije odlučilo na povratak. On ima istu ekonomsku (mada ne i političku) osnovu koja je ponukala njihove rođake nekoliko godina ili deceniju ranije da svojevrijem napuste te krajeve i odu u veća naselja na prostoru bivše Jugoslavije.

Po spolnoj strukturi povratnici se ne razlikuju od opće populacije RH. Nešto je više žena (54%) od muškaraca (46%).^[19] Kao i u općoj populaciji stanovnika RH, žene su statistički značajno starije od muškaraca. Prosječna dob povratnica je 54, a muškaraca 49 godina.

Obrazovna struktura povratnika velikim je dijelom vezana uz njihovu starost i vrstu naselja iz kojih potječu. Čak 38% povratnika starijih od 15 godina nema dovršenu ni osnovnu školu, a dodanih 27% steklo je te obavezno osmogodišnje obrazovanje. Sa srednjom školom nađeno je 29%, a sa višom i visokom 7% povratnika.

Struktura kućanstva

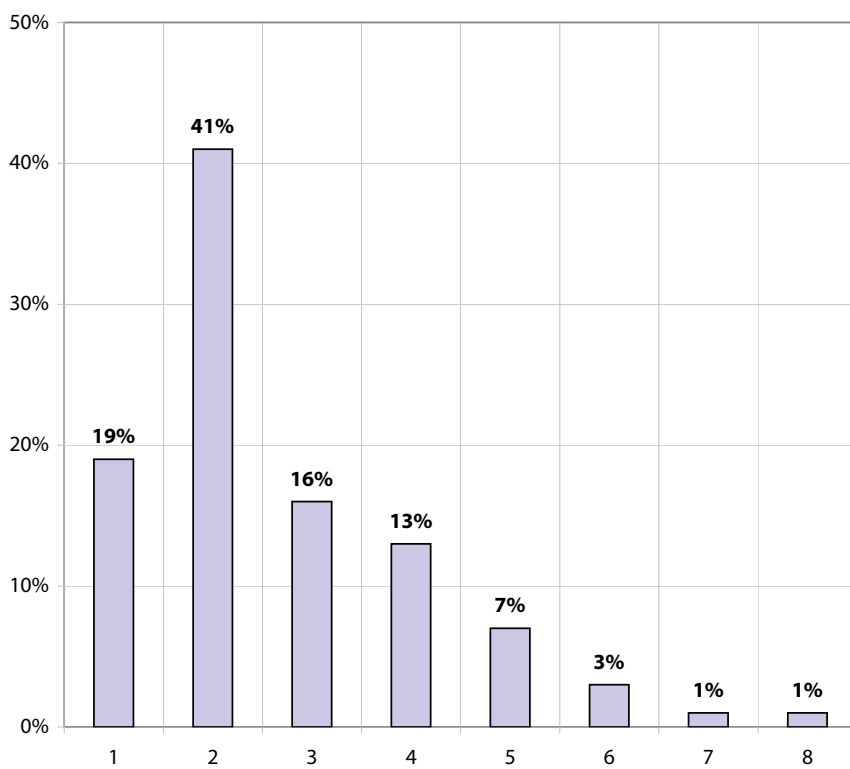
Dobna struktura povratničke populacije, te parcijalni povratak članova kućanstva reflektira se i na strukturu kućanstva povratnika. Prosječno povratničko kućanstvo ima dva ili tri člana (2,6), no zapravo većina kućanstava (60%) samo jednog ili dva. Brojnost članova kućanstva smanjena je u odnosu na stanje prije izbjeglištva, kada se prema iskazima ispitanika prosječno kućanstvo sastajalo od 3 ili 4 ukućana (3,6).^[20] Držimo da su razlozi smanjenja manje biološke naravi, a više posljedica strategije povratka. Naime, dio, uglavnom mlađih članova, opredijelio se za neku drugu izbjegličku soluciju (barem za dogledno vrijeme). Oko 40% anketiranih eksplicitno je navelo da barem jedan član njihovog prijeratnog kućanstva sada živi izvan Hrvatske, od čega je najveći dio u Srbiji (86%).^[21]

^[19] Spolna proporcija izvedena je iz podataka za ona kućanstva za koja smo dobili takve podatke za sve članove kućanstva (320 od 403).

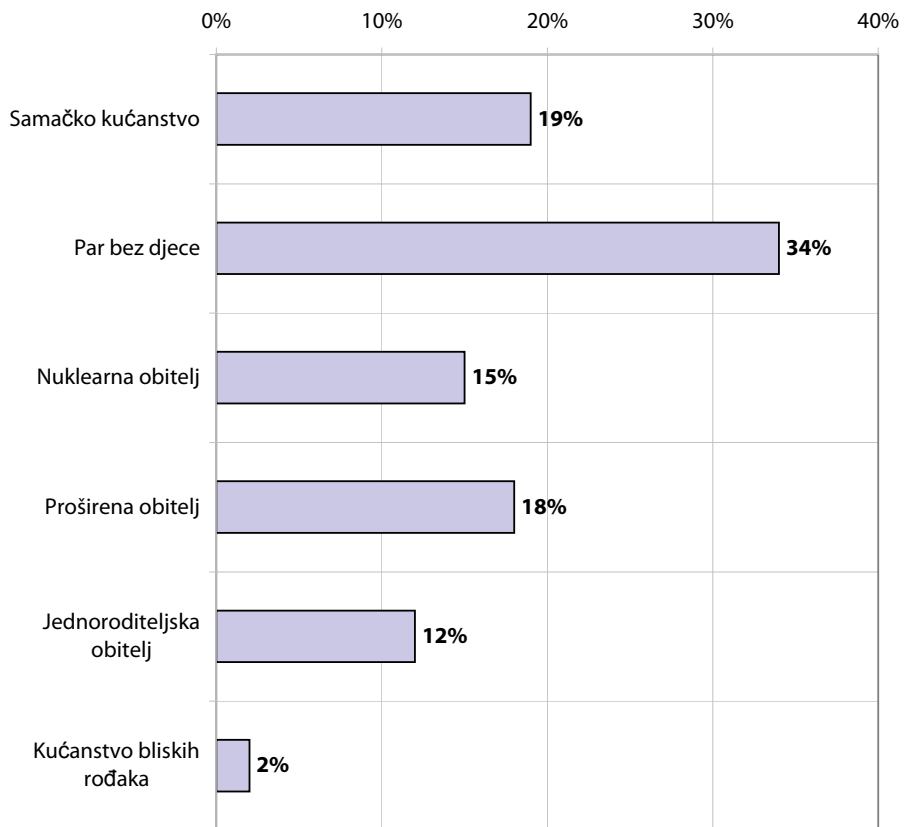
^[20] $t = -13,518$; $df = 402$; $p < 0,001$.

^[21] Ove podatke dobili smo od 205 ispitanika, pa je moguća pogreška +/-6,8%. Naime, na ova pitanja su odgovarali samo oni ispitanici u kućanstvima sa smanjenim brojem ukućana.

Slika 4:
Broj članova kućanstva povratnika

Slika 5:
Struktura kućanstva

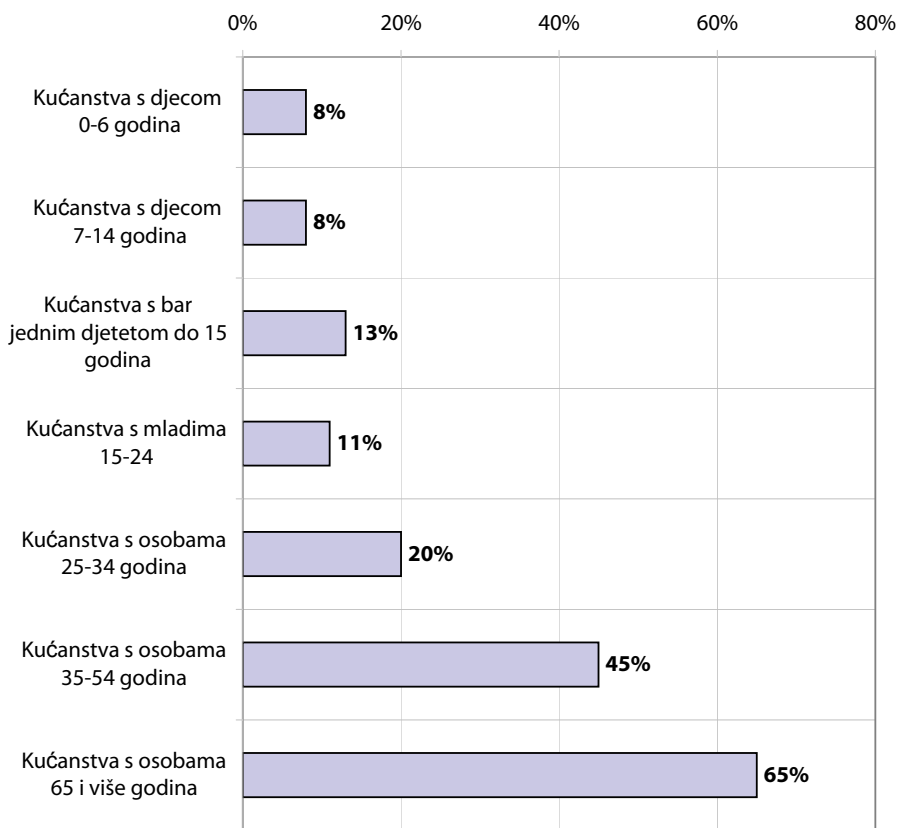
Svako peto povratničko domaćinstvo je samačko, a prosječna dob tih ljudi je 67 godina, što znači da se radi gotovo isključivo o staračkim samačkim kućanstvima (slika 5). Lako je zaključiti da upravo takva kućanstva imaju najteže životne uvjete, s obzirom na agregaciju negativnih čimbenika (starost i nemoć, nizak socioekonomski status, izolacija naselja u kojima žive i njihova udaljenost od socijalnih i zdravstvenih službi i dr.). Svako treće kućanstvo (i to je najčešći tip) čine parovi bez djece, i to su opet mahom stariji ljudi. Naime, prosječna dob svih članova ovih kućanstava kreće se oko 65 godina, pri čemu je troje od četvero članova u njima starije od 60. Ukupno gledajući, gotovo polovica (45%) svih kućanstava nema ni jednu osobu mlađu od 60, a svako četvrto (26%) mlađu od 70 godina! Udio starijih povratnika veliki je i u preostalim kućanstvima. Čak 65% svih kućanstava ima barem jednog člana starog 65 ili više godina (slika 6).

Nuklearne obitelji, roditelji s djecom, čine oko 15% svih kućanstava, s tim da su 'djeca' u njima prosječno stara 24 godine, što znači da dobar dio tih domaćinstava čine stariji roditelji i njihova odrasla djeca (40% „djec“ u ovim kućanstvima ima 30 i više godina). Na proširene obitelji otpada 18% kućanstava povratnika, a na jednoroditeljske 12%. Međutim, uglavnom se ne radi o samohranim majkama ili očevima nego o odraslim osobama koje žive s jednim od svojih roditelja. Pravih samohranih obitelji s malodobnom djecom jedva da smo pronašli. Djeca do 14 godina žive u samo 13% kućanstava, a mladi u dobi između 14 i 25 godina u 11%, što znači da tek svako četvrto domaćinstvo ima pomladak (slika 6). Sva ostala kućanstva ne uključuju niti jednog člana mlađeg od 25 godina!

Izbjegličko iskustvo

Kako pokazuju istraživanja (Mesić, 1992; 1996; Brajdić-Vuković i Bagić, 2004a), na odluku o povratku pojedinih izbjeglica, uz njihova socio-demografska obilježja utječu i drugi čimbenici. Ovdje želimo upozoriti na cijeli kompleks objektivnih čimbenika i njihovih subjektivnih doživljaja, koji u nedostatku boljeg termina označavamo izbjegličkim iskustvom. Ono prvo uključuje stvarne razloge izbjeglištva, koji su više ili manje traumatični, a potom iskustvo u izbjeglištvu (smještaj, preseljenje, prihvat, uvjeti života i daljnje perspektive). Razložno je očekivati da izbjeglice koje su imale lošije uvjete života u izbjeglištvu pokazuju veću spremnost na povratak. To se prije svega odnosi na one koji nisu imali podršku rodbine i poznanika u mjestu u kojem su proveli veći dio izbjeglištva, te su bili prisiljeni boraviti u kolektivnim izbjegličkim centrima. S odlukom o povratku zasigurno je povezan i socijalno-ekonomski status koji su izbjeglice imale

Slika 6:
Dobna struktura kućanstava (n=357)^[22]

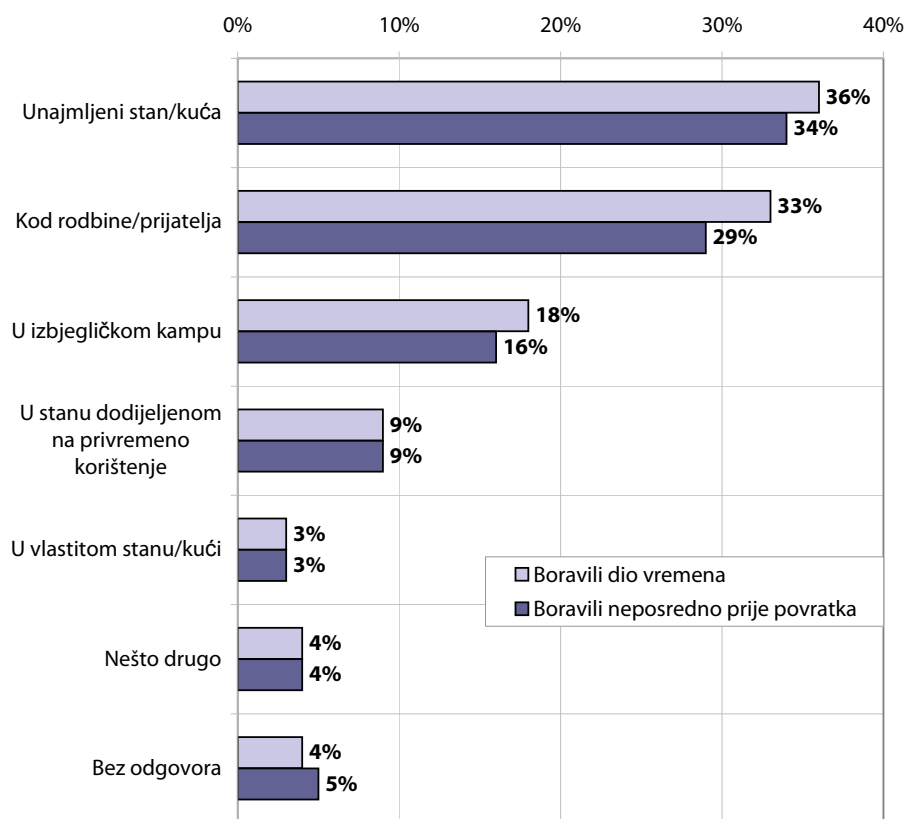
^[22] U obzir su uzeta samo kućanstva u kojima je poznata dob svih članova.

za vrijeme boravka u izbjeglištvu. Oni koji su uspjeli pronaći posao, i osobito ako su stekli vrijednu imovinu, zasigurno su manje spremni na povratak bez privlačnih poticaja, nego oni koji žive od sve oskudnije pomoći, i nemaju izgleda da poboljšaju svoj život negdje drugdje. To je uostalom racionalno ponašanje, koje bi vjerojatno i sami istraživači slijedili. Stoga je razumno očekivati da je povratak višestruko negativno selektiran, ne samo s obzirom na dob izbjeglica, nego i njihov socioekonomski status, a s time je povezano i obrazovanje i opća agilnost ljudi, odnosno njihova sposobnost unapređenja vlastitih životnih uvjeta. Ukratko, (daleko) prije vraćat će se stari i neobrazovani, neuspješni i neprilagodljivi, nepoduzetni i nesposobni, nego ostali. Mi smo pokušali snimiti barem neke elemente izbjegličkog iskustva, i njihov učinak na povratak.

Gornje tvrdnje potvrđuju nalazi ovoga istraživanja. Tako je 16% naših ispitanika, prema vlastitim iskazima, neposredno prije povratka živjelo u kampovima, što je po našoj procjeni znatno više od prosječne izbjegličke populacije, posebno u Srbiji. To znači da se relativno veći dio takvih izbjeglica odlučio na povratak u Hrvatsku od onih u vlastitom ili privatnom smještaju. Istraživanju provedeno krajem 2003. među srpskim izbjeglicama u Srbiji i Bosni i Hercegovini (Brajdić-Vuković i Bagić, 2004b), nalazi da je svaki deseti još bio smješten u izbjegličkim kampovima. Prema istom istraživanju čak 41% izbjeglih Srba koji su živjeli u Srbiji, Crnoj Gori ili BiH već su imali vlastiti stan ili kuću, dok je postotak povratnika koji su neposredno prije povratka živjeli u stanu ili kući u svom vlasništvu ili vlasništvu članova svoje obitelji tek 3% (slika 7). Iako ova dva podatka nisu direktno usporediva, jer se većina izbjeglica vratila u Hrvatsku prije 2002. pa možda stoga nisu stigli steći vlastitu nekretninu, za razliku od onih koji su 2003. anketirani, ipak se mogu uzeti kao jasan indikator prevladavajućeg tipa povratnika kad je riječ o stambenom statusu. Tim više što nema gotovo nikakve razlike - s obzirom na vrstu smještaja neposredno prije povratka - među povratnicima koji su se u Hrvatsku vratili prije ili kasnije. Postotak je u oba slučaja nizak a razlika mala (3% odnosno 5%) kada usporedimo povratnike iz 1999. s onima nakon 2001., a koji su prije povratka živjeli u svojoj ili obiteljskoj kući ili stanu. Isto vrijedi i za udio onih koji su prije povratka živjeli u kolektivnom smještaju, koji se kreće između 14% i 20% u različitim periodima povratka.

U prilog tvrdnji da se češće vraćaju izbjeglice s lošijim socioekonomskim položajem, govori i činjenica da je vrlo mali dio povratnika imao stalan izvor sredstava za život tijekom izbjeglištva (tablica 2). Točnije, svaki četvrti povratnik iz našega uzorka imao je stalne i stabilne izvore prihoda - kao što su plaća ili mirovina. Samo 8% je

Slika 7:
Vrsta smještaja tijekom boravka u izbjeglištvu

bilo zaposleno dulje od 6 mjeseci, a dodatnih 9% ovisilo je o prihodima drugog člana kućanstva. Udio onih koji su bili zaposleni nije se bitno promijenio među kasnijim povratnicima (nakon 2000. ili 2001.) u usporedbi s ranijim. Ako duljina boravka doista nije znatnije utjecala na njihovo zapošljavanje, onda se naši nalazi mogu unekoliko usporediti s rezultatima navedenog istraživanja iz 2003. Ukratko, 8% u izbjeglištvu zaposlenih povratnika u našem uzorku višestruko je manja proporcija nego što je bilo zaposlenih (36%) u ukupnoj populaciji srpskih izbjeglica 2003 (Brajdić-Vuković i Bačić, 2004a). Pri toj usporedbi moramo, naravno, voditi računa da je tako nizak postotak zaposlenosti snažno povezan s demografskom strukturom povratnika (stariji i manje obrazovani), koja je, dakle, u tom pogledu negativno selektivna u odnosu na cjelinu izbjegličkog tijela. Većina naših povratnika je sredstva za život stjecala radom na crno (44%) ili je dobivala pomoć u naturi od vlasti u zemlji boravka i/ili međunarodnih organizacija (32%).

Tablica 2 – Izvor sredstava za život tijekom izbjeglištva

	Cijeli uzorak
n	403
Bili službeno zaposleni dulje od 6 mjeseci	8%
Netko od članova uže obitelji bio zaposlen dulje od 6 mjeseci	9%
Primali mirovinu	3%
Netko od članova uže obitelji primao mirovinu	3%
Primali redovitu novčanu pomoć za izbjeglice od države dulje od 6 mjeseci	2%
Primali redovitu novčanu pomoć od neke međunarodne organizacije dulje od 6 mjeseci	2%
Primali redovitu pomoć u naturi od države ili neke međunarodne organizacije dulje od 6 mjeseci	32%
Imali mogućnost obrađivati zemlju i baviti se poljoprivrednom dulje od 6 mjeseci	3%
Povremeno radili na crno ili «u nadnicu» dulje od 6 mjeseci	44%

Ogromna većina povratnika vratila se iz Srbije, gdje je izbjegla većina srpskih izbjeglica (77%), a samo 8% iz Bosne i Hercegovine,

te daljnjih 9% iz drugog dijela Hrvatske.^[23] Prosječno su trajni povratnici iz našeg uzorka u izbjeglištvu proveli oko 4,5 godina.

Masovniji povratak srpskih izbjeglica počeo je 1997. godine. Oni čine 8% od svih registriranih povratnika do svibnja 2006. godine, odnosno nešto manje od 15 tisuća ljudi. Godinu dana prije upisano je dvostruko manje povratnika. Najveći broj povratnika dokumentiran je 1998. - oko 20 tisuća, nakon čega godišnji povratni kontingenti padaju na 14 i 15 tisuća tijekom 1999. i 2000., te iduće tri godine na 10 tisuća. Zadnjih godina broj povratnika dalje se naglo smanjuje, tako da je u 2005. godini registrirano oko 5 tisuća.

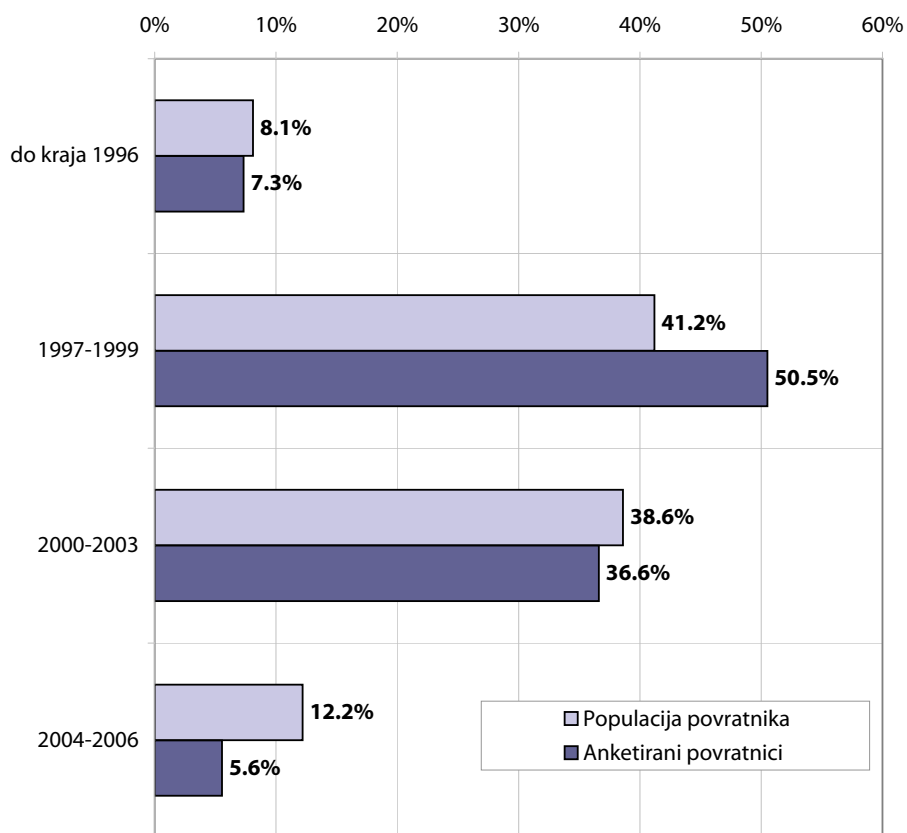
Naši nalazi pokazuju da učestalost trajnog ostanka varira prema vremenskim valovima povratka. Uzimajući u obzir političke i društvene okolnosti povratka, povratne smo tokove podijelili na nekoliko valova ili ciklusa. Tako se prvi ciklus odnosi na razdoblje do početka 1997., kada su politički uvjeti za povratak bili prilično nepovoljni.^[24] Drugi ciklus počinje 1997., a završava krajem 1999. godine. To je razdoblje obilježeno sve većim međunarodnim pritiscima na Vladu Predsjednika Tuđmana zbog nedovoljne demokratizacije društva i otežavanja povratka izbjeglica. Treće razdoblje (2000.-2003.) poklapa se sa smjenom HDZ-ove vlasti i daljnjom demokratizacijom društva. Moglo se očekivati da će te političke promjene biti posebno poticajne za veći povratak izbjeglica, ali se to nije dogodilo. Napokon, zadnji povratnički val vezan je uz ponovni dolazak HDZ-a na vlast, ali sada u koaliciji s jednom srpskom strankom (SDSS) i uz podršku manjinskih predstavnika u Saboru, što je trebalo otvoriti nove prilike za povratak srpskih izbjeglica.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da je relativno najviše trajnih povratnika iz drugoga vala (1997-1999.). Svaki drugi trajni povratnik vratio se u tom razdoblju, dok ti povratnici čine 40% ukupno registriranog korpusa (slika 8). Pomalo neočekivano, najmanje se zadržavaju upravo najkasniji povratnici (4. val) – dvostruko manje

^[23] Oko 10% povratnika napustilo je Hrvatsku još 1991. godine, a gotovo svi ostali (88%) tijekom i nakon operacija Bljesak i Oluja (1995).

^[24] Kao što smo već istaknuli, gro srpskih izbjeglica napustio je Hrvatsku tijekom 1995. godine, nakon što je Hrvatska vlada poduzela vojno-redarstvene akcije za dobivanje kontrole nad dijelovima zemlje u kojima su vladali srpski odmetnici uz pomoć Miloševićevog režima u Srbiji i preostaloj Jugoslaviji. Do kraja te godine još će intenzivno trajati sukobi i neizvjesnost u Bosni i Hercegovini. Potpisivanjem Erdutskog i Daytonskog sporazuma krajem 1995. počinje proces normalizacije u regiji i odnosa između Hrvatske i Srbije. Tijekom 1996. dolazi do mirne reintegracije Istočne Slavonije i Baranje te normalizacije stanja u BiH. Iste godine potpisan je i sporazum o normalizaciji odnosa između Hrvatske i SR Jugoslavije. Tek nakon tih događaja, krajem 1996. godine, stvaraju se povoljniji uvjeti za početak masovnijeg povratka.

Slika 8:
Usporedba udjela registriranih i anketiranih povratnika
prema periodima

od njihovog udjela u populaciji (6% od 12%).^[25] Mora se postaviti pitanje – zbog čega se noviji povratnici, koji su se vratili u povoljnijim političkim i društvenim uvjetima, rjeđe odlučuju na ostanak? Djelomično se to možda može objasniti utjecajem duljine izbjegličkog ‘staža’, a dijelom time da su se ranije vraćali upravo oni povratnici koji su bili orijentirani na ostanak, pa ih zbog toga i nazivamo ‘bezuvjetnim’. Drugo objašnjenje čini nam se plauzibilnijim, ali vjerojatno nije dovoljno i trebalo bi ga dalje preispitati.

Tablica 3 – Što je glavni razlog zbog kojeg ste se odlučili vratiti?

	Cijeli uzorak
n	403
Ovdje je moj dom, osjećam da ovdje pripadam	89%
Sve što posjedujem je ovdje	69%
Da bi riješio pravna pitanja i dokumente	43%
Da bi vratio i sačuvao imovinu	41%
Loši životni uvjeti u izbjeglištvu	40%
Drugi članovi obitelji su se odlučili vratiti	18%
Ovdje mi je lijepo provesti mirovinu	15%
Bolji životni standard	9%
Bolja perspektiva/budućnost ovdje	7%
Sređenija i naprednija država	6%
Nisam imao izbora, nisam imao pravo ostati tamo gdje sam bio	4%
Nisam imao prijatelja i rodbine tamo gdje sam izbjegao	3%
Ne zna	2%
Nešto drugo	1%

Izrazita većina ispitanika (gotovo 90%) kao jedan od razloga za odluku o povratku navodi osjećaj pripadnosti mjestu i kraju iz kojeg su izbjegli (tablica 3). Mnogi priznaju važnost utilitarnih razloga (povrat i osiguravanje imovine, te sređivanje dokumenata i drugih pravnih pitanja). Znatna je postotak (40%) i onih koji su se na povra-

^[25] Razlika u strukturi registriranih i trajnih povratnika s obzirom na razdoblje povratka je statistički značajna: $\chi^2=23,374$ $df=3$ $p<0,01$.

tak odlučili zbog 'potisnih' faktora u zemlji izbjeglištva (loši životni uvjeti).

4.3. Životni uvjeti povratnika

Stanovanje

Povratak ili restitucija imovine, prvenstveno obnova uništenih i oštećenih kuća, te pitanje stanarskih prava u nekadašnjim društvenim stanovima, smatraju se danas ključnim materijalnim uvjetima (održivog) povratka izbjeglica. Na to upozoravaju predstavnici Srba u Hrvatskoj, kao i predstavnici međunarodnih organizacija. U koalicijskom sporazumu između HDZ-a i SDSS-a pet, od ukupno šest, točaka u dijelu ugovora koji se odnosi na povratak izbjeglica, odnosi se upravo na ta pitanja (Sporazum, 2006).

Prema našim nalazima, 88% povratnika živi u istoj kući ili stanu kao i prije izbjeglištva, dok preostalih 12%, iz različitih razloga, stanuje negdje drugdje. Među posljednjima svaki četvrti je (bio) nositelj stanarskog prava, što čini oko 3% svih trajnih povratnika (tablica 4). Manji dio (6 od 51 ispitanika ili 12%) čeka na početak ili dovršetak njihove obnove. Gledajući u cjelini, obnova kuća i stanova je pri kraju. Prema podacima resornog ministarstva, za obnovu je preostalo oko 1700 kuća, koje se najvećim dijelom (1500) planiraju dovršiti tijekom 2007. Uglavnom je riječ o vlasništvu srpskih povratnika. Samo 8 od 51 ispitanika (17%) je izjavilo da im obnova nekretnine zbog nekoga razloga nije odobrena, bilo da je odluka pravomoćna ili da još uvijek traje drugostupanjski postupak. Ukratko, oko polovice povratnika, koji trenutno ne žive u svojoj kući ili stanu, za sada nemaju trajno riješeno stambeno pitanje, zbog razloga koji nisu pitanje osobnog izbora ili osobne odgovornosti.

Na žalost ne postoje prikupljeni podaci u kojoj mjeri je neriješeno stambeno ili imovinsko pitanje utjecalo na one povratnike koji nisu ostali trajno nakon registriranog povratka. Međutim, činjenica da je udio onih koji ne stanuju u istim kućama i stanovima kao prije rata podjednak među povratnicima iz različitih razdoblja, sugerira da taj problem ne utječe presudno na odluku povratnika da ne ostane trajno. Inače bi se moglo očekivati će raniji povratnici češće ponovno migrirati, nego kasnije, što naši rezultati ne pokazuju.

Povratnici koji (još) ne žive u istoj kući ili stanu podjednako često su smješteni u nekom drugom objektu u vlasništvu ispitanika ili člana obitelji (11 od 27 ili 40%) i kod rodbine ili prijatelja (40%).

Tablica 4 – Razlozi stanovanja u drugoj nekretnini

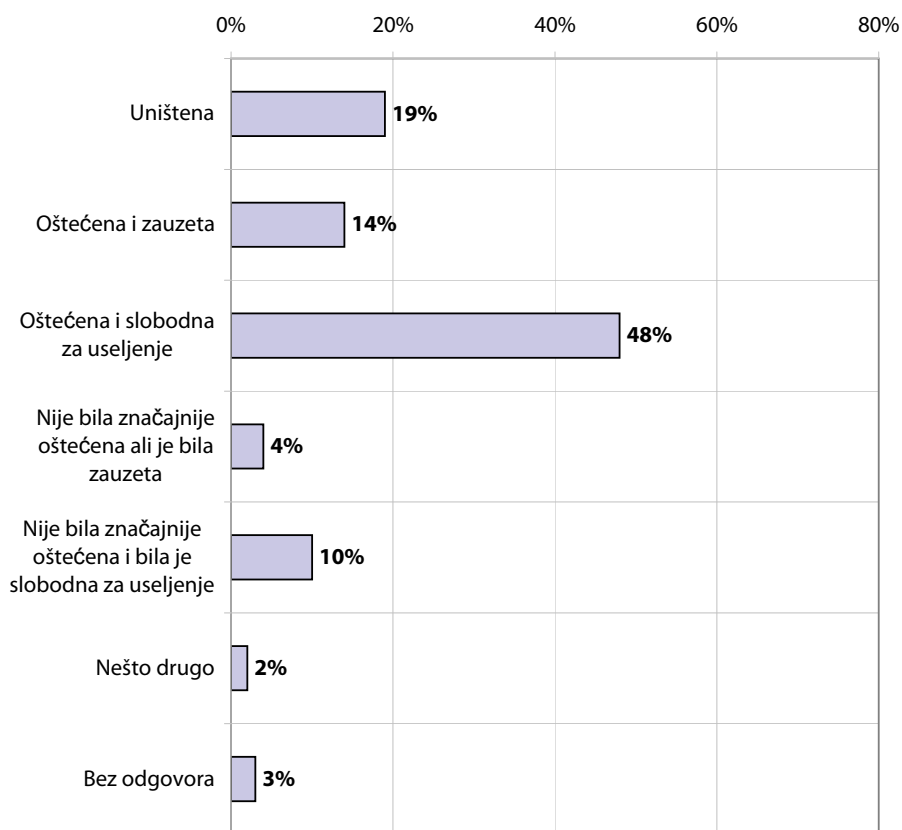
	n	%
Total	51	100%
Još nije počela obnova stana/kuće	4	8%
Stan/kuća se obnavlja	2	4%
Imali su stanarsko pravo	12	24%
Nije bila u vlasništvu niti su imali stanarsko pravo	6	12%
Drugo	6	12%
Zahtjev za obnovu pravomoćno odbijen	3	6%
Zahtjev za obnovu u žalbenom postupku	5	10%
Nije podnesen zahtjev za obnovu	1	2%
Nekretnina prodana/zamijenjena/ kupljena nova nekretnina	2	4%
Preseljenje zbog posla/udaje/rastave itd.	7	14%
Dobivena zamjenska nekretnina/obnova prebačena	3	6%

Svaki peti ispitanik zatekao je svoju kuću potpuno uništenom. Oko 60% kuća povratnika imala su oštećenja različitog stupnja (slika 9). U 18% kuća ili stanova nalazile su se, bez volje povratnika, druge osobe, koje su kasnije uglavnom iseljene. Dio oštećenih kuća je bio u uporabljivom stanju, a 14% stambenih jedinica nije bilo ni djelomično oštećeno. Ogromna većina povratnika morala je, dakle, tražiti potpunu ili djelomičnu obnovu ili čekati iseljenje privremenih korisnika njihovih nekretnina.

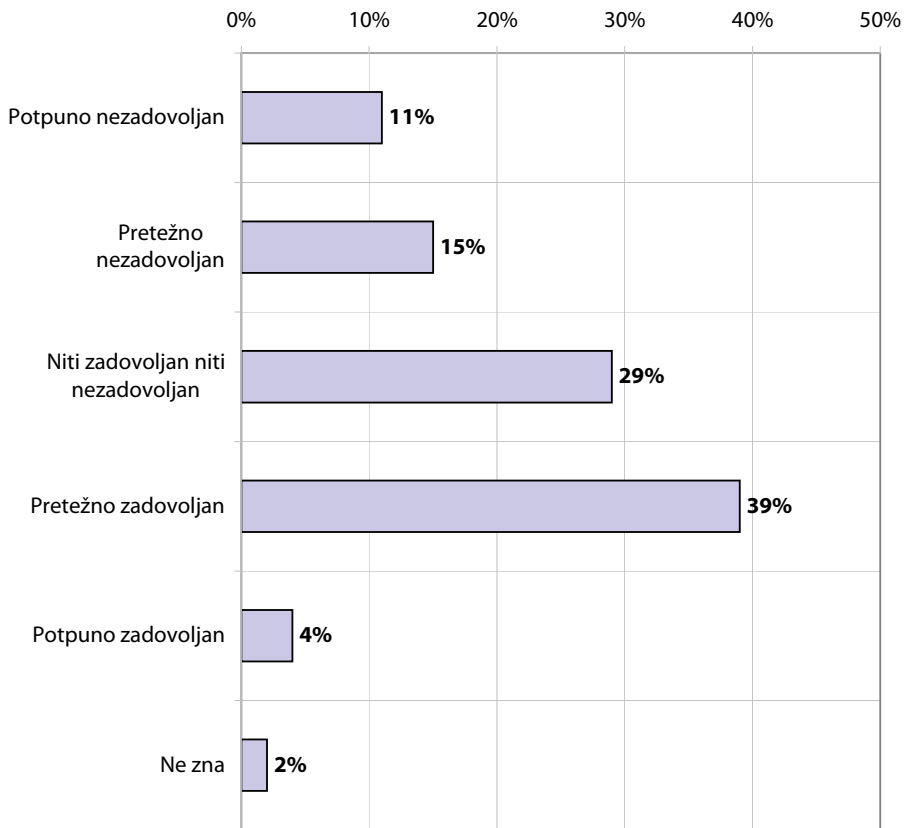
Ohrabrujući je nalaz da je 43% ispitanika, u većoj ili manjoj mjeri, zadovoljno uvjetima stanovanja, a daljnjih 29% nije izričito nezadovoljno (slika 10). Nezadovoljnih je manje od jedne trećine (28%), i to su uglavnom oni koji još uvijek nisu povratili svoju kuću ili stan. Prosječna ocjena zadovoljstva s trenutnim stambenim prilikama među onima koji žive u istoj stambenoj jedinici kao i prije izbjeglištva je 3,2, a kod onih koji ne žive 2,5, što je statistički značajna razlika.^[26] Zadovoljstvo trenutnim uvjetima stanovanja nije značajno povezano niti s jednim drugim obilježjem povratnika, osim mjesečnih prihoda kućanstva. Naime, ispitanici iz kućanstava koja nisu imala prihoda tijekom mjeseca koji je prethodio anketiranju, ili su

^[26] $t=3,306$; $df=55$; $p<0,01$.

Slika 9:
Stanje i status kuće/stana u trenutku povratka

Slika 10 :
Zadovoljstvo trenutnim uvjetima stanovanja

imali male ukupne prihode (do 1000 kuna), značajno su manje zadovoljni uvjetima stanovanja od onih s prihodima kućanstva većim od 3000 kuna^[27]. Dakle, na stupanj zadovoljstva trenutnim uvjetima stanovanja ne utječu demografska obilježja samih povratnika (dob, spol), veličina mjesta stanovanja, ni vrijeme povratka, ali utječu njihove materijale prilike. Naime, samo oni koji su imali i svoja sredstva mogli su, nakon obnove, zadovoljavajuće opremiti svoje domove i u njima osigurati zadovoljavajuću kvalitetu života. U tome je izostala međunarodna i domaća pomoć povratnicima.

Treba imati u vidu da oko 4%, odnosno oko 2000 osoba, nema ni električne energije u svojim nastambama (tablica 5), što znači da im je otežana ili onemogućena upotreba danas važnih kućanskih aparata i pomagala. Znatno veći dio (28%) povratnika živi bez tekuće vode u kućanstvu. Valja napomenuti da je gotovo dvije trećine tih kućanstava bilo bez tekuće vode i prije rata, ali se preostala trećina morala (privremeno) priviknuti na pogoršane uvjete stanovanja u tom pogledu.

Tablica 5 – Dostupnost infrastrukture

	Cijeli uzorak
n	403
Električnu energiju	96%
Tekuću pitku vodu	72%
Fiksni telefonski priključak	51%
Kanalizaciju	37%

Dalje, svako drugo (52%) povratničko kućanstvo nema stalnu telefonsku liniju. Među njima je i 12% onih koji su to imali prije rata. U međuvremenu u Hrvatskoj je udio domaćinstava s telefonskim priključkom narastao na 90%, ali, naravno, staračka kućanstva u zaostalijim krajevima i u općoj populaciji u tome daleko zaostaju.

Budući da većina povratnika živi u ruralnim naseljima, visok je udio kućanstava bez kanalizacije (dvije trećine), ali se on nije promijenio u odnosu na prijeratno stanje.

Slaba infrastruktura ne pogađa sve povratnike podjednako. U posebno teškoj situaciji su oni koji žive u najmanjim naseljima. Tako zapravo svi koji nemaju električnu energiju žive u naseljima do 500 stanovnika, kao i relativna većina onih bez tekuće vode ili stalne

^[27] $F=2,936$; $df=5$; $p<0,05$.

telefonske linije. Treba naglasiti da sličan standard stanovanja dijele i njihovi susjedi Hrvati.

Socioekonomski standard

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su društveno-ekonomski uvjeti, nakon što je imovina vraćena, ključno pitanje održivosti povratka. Prema iskazima naših ispitanika, 11% njihovih domaćinstava nisu, u mjesecu koji je prethodio anketiranju, ostvarivali nikakav prihod u novcu, ne računajući socijalnu pomoć (slika 11). Za usporedbu, prema istraživanju agencije Puls (2006), samo 2% kućanstava u Hrvatskoj u takvoj je materijalnoj situaciji. Veliko je pitanje kako ljudi uopće preživljavaju bez redovitih prihoda? U našem uzorku, svako četvrto takvo kućanstvo prima socijalnu pomoć, a podjednak broj obrađuje vlastitu zemlju. Preostali (a možda i spomenuti) preživljavaju od pomoći koju im šalju djeca ili rođaci u izbjeglištvu ili migraciji.

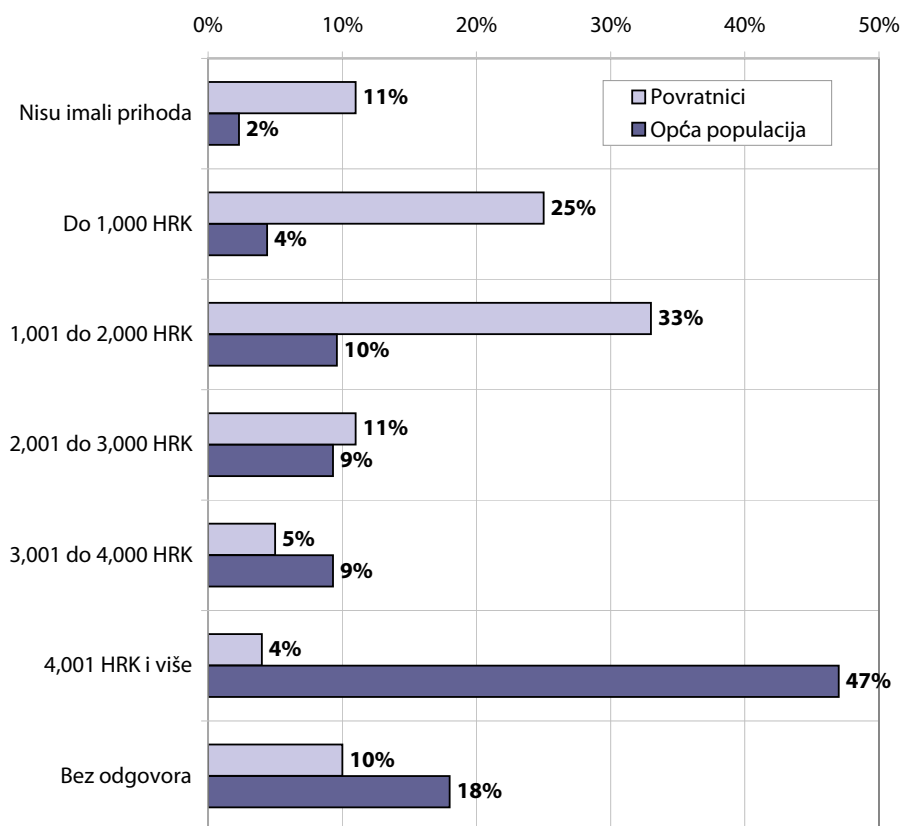
Međutim, ni mnogi koji ostvaruju neke prihode ne nalaze se u zavidnoj poziciji. Naime, prihodi svakog četvrtog kućanstva nisu veći od 1000 kuna, dok je udio takvih u općoj populaciji oko 5%^[28]. Relativno najveći dio domaćinstava (svako treće) prima mjesečne prihode između 1000 i 2000 kuna (što je oko tri puta veći udio nego u ukupnom stanovništvu Hrvatske). Prihode veće od 3000 kuna ima samo oko 11% povratnika (dok je u općoj populaciji taj udio čak pet puta veći). U nešto povoljnijoj materijalno-financijskoj situaciji su proširene obitelji s više članova, a u najtežoj mala kućanstva, a pogotovo samačka. Stalne prihode, bilo od mirovine ili službenog zaposlenja, prima 72% domaćinstava, a preostala trećina živi od poljoprivrede, rada na crno, socijalne pomoći i drugih izvora.

Takva struktura prihoda uvelike je povezana s dobnim, obrazovnim i drugim nepovoljnim obilježjima povratnika. Gotovo svaki drugi povratnik (46%) je umirovljenik ili osoba koja prima obiteljsku mirovinu. Svaki treći (31%) ispitanik smatra se nezaposlenim, ali trećina od njih nije prijavljena na Zavodu za zapošljavanje^[29]. O

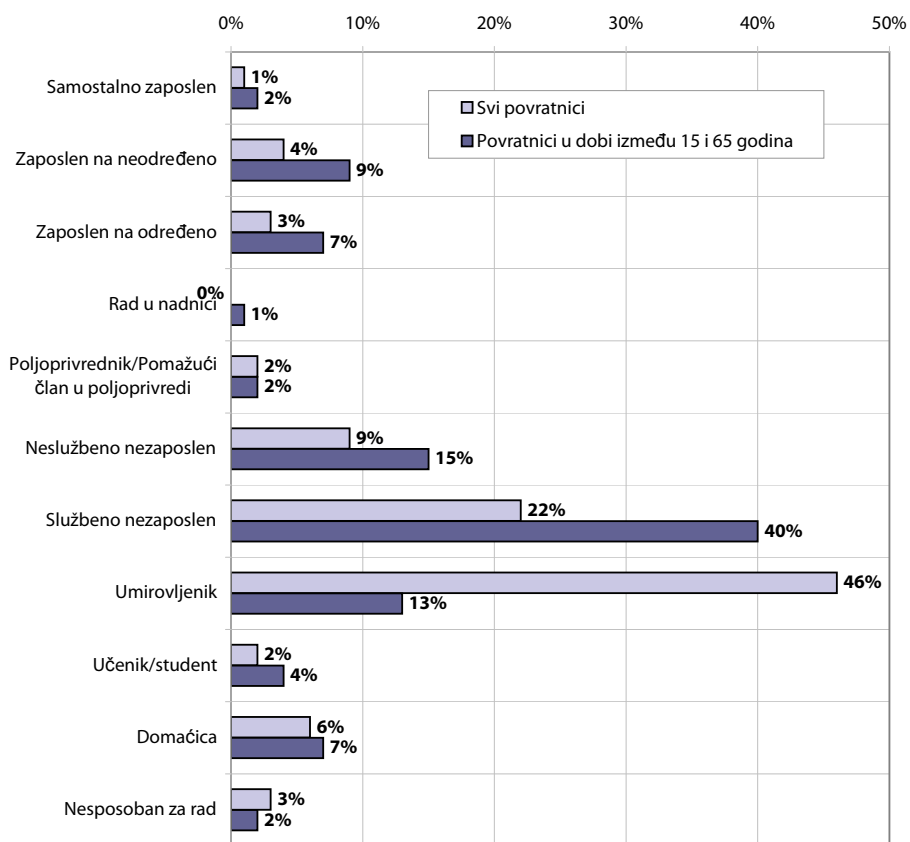
^[28] Ova usporedba nije u potpunosti metodološki korektna jer se uspoređuje cijela populacija stanovništva Hrvatske s dobnog negativno selekcioniranom populacijom povratnika. Bilo bi korektnije uspoređivati povratničku populaciju s nepovratničkom populacijom sličnih karakteristika, no takvi podaci nam nisu dostupni. Stoga ovu usporedbu valja uzeti samo kao ilustraciju. Ista primjedba vrijedi i za ostale naše usporedbe s općom populacijom.

^[29] Ispitanicima je ponuđena kartica s opcijama odgovora za radni status. Nakon što je svima koji nisu umirovljenici ili zaposleni postavljeno i pitanje jesu li prijavljeni na HZZ-o kao nezaposleni. Svi koji su prijavljeni, bez obzira na prethodni odgovor, tretirani su kao službeno nezaposleni, a oni koji su se izjasnili kao nezaposleni, a nisu prijavljeni na Zavodu, tretirani su kao neslužbeno nezaposleni.

Slika 11:
Ukupni prihodi kućanstva u mjesecu prije anketiranja

Slika 12:
Radni status povratnika

visokoj nezaposlenosti povratnika možda najviše govori podatak da ih je u radnoj dobi čak 40% službeno nezaposleno. Stopa registrirane nezaposlenosti među povratnicima je oko 68%, što je dva do tri puta više u odnosu na prosječnu stopu nezaposlenosti u županijama i općinama u kojima žive povratnici^[30]. No, i ovu usporedbu treba uzeti uvjetno zbog negativne selekcije povratnika, čija se populacija zbog toga bitno razlikuje od svake opće populacije. Ne može se očekivati, barem kratkoročno i jednokratno, znatnije zapošljavanje povratnika u državnim službama, jer bi to samo povećalo konkurenciju i tenzije s 'većinskim' stanovništvom i dugoročno vodilo ili novim sukobima ili neodrživosti povratka. One ionako imaju višak a ne manjak službenika. Taj će se problem teško riješiti bez novih razvojnih investicija u povratničkim zaostalim krajevima zemlje, koje bi otvorile prostor za zapošljavanje i poduzetništvo ponajprije povratnika, ali i 'većinskog' stanovništva, i time olakšale proces reintegracije.

Struktura nezaposlenih povratnika povezana je s njihovom starošću. Svaki drugi nezaposleni stariji je od 45 godina, a isto toliko ih je s dovršenom ili nedovršenom osnovnom školom. Većina nezaposlenih, ali i zaposlenih ispitanika, su kvalificirani radnici, koji su prije rata radili u međuvremenu propalim tvornicama. Njihova objektivna kompetitivnost na tržištu rada je mala, pogotovo u situaciji velike izoliranosti naselja u kojima žive i opće gospodarske zaostalosti županija u kojima živi većina povratnika (primjerice, Ličko-senjska ili Karlovačka županija). Samo 8% povratnika je zaposleno, bilo da se radi o samozaposlenju, ili zaposlenju kod poslodavca na određeno ili neodređeno vrijeme. Ako uzmemo u obzir sve članove kućanstva, onda dolazimo do podatka o 16% kućanstava koja imaju zaposlenog jednog člana, dok se sva ostala oslanjaju bilo na mirovine, bilo na neke druge, neformalne izvore prihoda ili poljoprivredu. Čak i tako nisku zaposlenost pogoršava nalaz da je svaki drugi među njima zaposlen na određeno vrijeme. Samo je nekoliko ispitanika (manje od 1%) priznalo da rade 'na crno', ali to je razumljivo, jer kad bi se to saznalo, izgubili bi neke osnovne socijalne beneficije koje imaju nezaposleni. Neočekivano malo (2%) izjasnilo se da živi od poljoprivrede, pri čemu su mogli misliti da nemaju redovitih prihoda od toga rada.

Budući da većina povratnika živi u malim ruralnim naseljima, pitanje njihovog standarda i kvalitete njihovog života često se veže uz poljoprivredu. Dobar dio programa pomoći povratnicima usmjereni su na poljoprivredu. Tako su poljoprivrednicima dije-

^[30] Stopa registrirane nezaposlenosti izračunata je kao udio nezaposlenih registriranih kod HZZ-a u ukupnom broju aktivnih povratnika. Aktivni povratnici su sve osobe koje su službeno zaposlene ili službeno nezaposlene.

ljeni različiti poljoprivredni alati, pa i poljoprivredni strojevi, te pružane konzultantske usluge za transfer znanja i tehnologije. Na prvi pogled, opravdanje za ovakav pristup moglo bi se naći i u rezultatima našega istraživanja. Naime, preko 70% povratnika ima u svome vlasništvu ili u vlasništvu drugih članova obitelji obradivo poljoprivredno zemljište. Štoviše, radi se o relativno velikim poljoprivrednim imanjima, barem za hrvatske poljoprivredne standarde, koji omogućuju čak i proizvodnju za tržište. Gotovo trećina (30%) povratničkih domaćinstava posjeduje između 2 i 3 hektara, a svako peto između 4 i 5 hektara poljoprivrednog zemljišta. S prosječno tri hektara obradivog zemljišta povratnička kućanstva koja posjeduju zemlju premašuju nacionalni prosjek hrvatskih poljoprivrednih imanja (2 hektara) (Popis poljoprivrede, 2003).

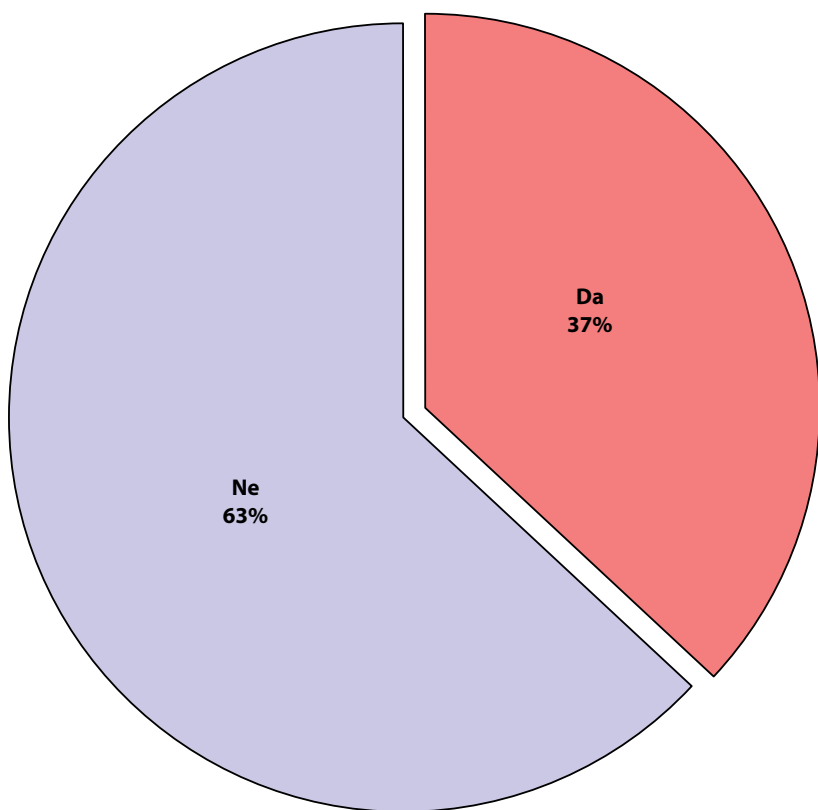
Problem neovlaštenog zaposjedanja tih imanja također je (kao i u slučaju kuća) gotovo potpuno riješen. Samo 1% ispitanih navodi da ne može koristiti niti dio svoga zemljišta, jer ga je protivno njihovoj volji zaposjeo netko drugi. Njima treba pridodati još 4% onih kojima je još uvijek zauzet dio zemlje. Važno je napomenuti da je veliki dio povratničke zemlje očišćen od mina. Tek svaki 20. ispitanik navodi da je cijelo ili dio njegovog zemljišta pokriven minama. Dakle, oko 93% povratnika koji posjeduju poljoprivredno zemljište može ga koristiti bez ikakvih prepreka. Međutim, neočekivano, samo nešto češće nego svaki treći među njima (37% ili svaki četvrti od svih povratnika) izjavljuje da obrađuje veći dio tog zemljišta! Kako to objasniti?

Analiza korištenja poljoprivrednog zemljišta pokazuje velike varijacije s obzirom na strukturu kućanstva povratnika. Samačka kućanstva i općenito kućanstva s manjim brojem članova, što uglavnom znači u prosjeku starija kućanstva, statistički značajno rjeđe koriste veći dio poljoprivrednog zemljišta od većih kućanstava, što u pravilu znači i u prosjeku mlađih kućanstava^[31]. Tako, preko 60% kućanstava sa 4 i više članova obrađuje veći dio poljoprivrednog zemljišta, dok to čini samo 9% kućanstava s jednim članom i oko 30% s dva člana. Dakle, sama dobna struktura povratničke populacije kao i struktura njihovih kućanstava onemogućuje ozbiljnije bavljenje poljoprivredom i iskorištavanje toga važnog resursa.

Međutim, čak i u slučaju kada povratnici koriste većinu svojih obradivih poljoprivrednih površina, to ne čine za tržište, nego uglavnom za vlastite potrebe. Tek svako četvrto takvo domaćinstvo ostvarivalo je neke prihode od prodaje poljoprivrednih proizvoda u mjesecu koji je prethodio anketiranju, što u ovom slučaju znači u rujnu 2006. godine. Ostali povratnici čini se obrađu-

^[31] $\chi^2=41,096$ $df=4$ $p<0,01$.

Slika 13:
Obrađujete li veći dio raspoloživog zemljišta?
– Samo povratnici koji imaju zemljište i čije je zemljište raspoloživo za slobodno korištenje (n=267)

ju samo mali dio zemljišta da bi osigurali proizvodnju osnovnih namirnica za vlastitu upotrebu. Prema našim nalazima, 11% povratnika koji posjeduju poljoprivredne čestice (ili 7% svih), ostvaruje neke prihode u novcu od prodaje poljoprivrednih proizvoda, a samo 2% se isključivo bavi poljoprivredom, odnosno smatra poljoprivrednicima (slika 12). Da bi, dakle, poljoprivreda igrala značajniju ulogu u održivosti povratka, trebala bi se poboljšati starosna struktura povratnika, ali i naći nove poticaje za tu vrstu gospodarske aktivnosti, tim više što sa ulaskom Hrvatske u EU predstoje teški dani za poljoprivredne proizvođače.

S obzirom na ovakve rezultate, ne iznenađuje ni podatak da se samo oko 16% povratnika koji posjeduju poljoprivredno zemljište želi baviti poljoprivredom u budućnosti. Ovaj postotak je nešto veći ako se uzmu u obzir samo povratnici mlađi od 60 godina, posebno oni koji sada obrađuju većinu zemljišta. Još manje ovih ljudi (2%), koji imaju djecu, želi da se ona u budućnosti bave poljoprivredom. Izrazita većina povratnika, iako velikim dijelom živi u manjim ruralnim naseljima, nije orijentirana na poljoprivredu, posebno ne u budućnosti, pa će se morati tražiti drugi putovi zapošljavanja (ako se ovaj trend ne promijeni).

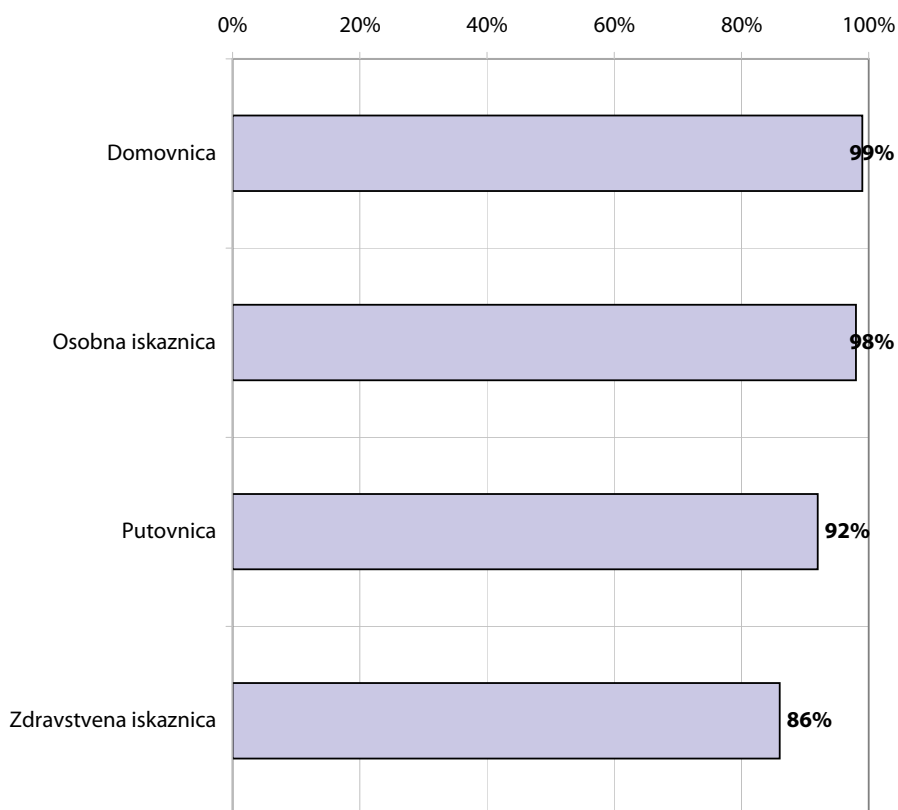
Dokumenti i formalna prava

Dobivanje hrvatskih dokumenata bio je jedan od prvih i najvažnijih problema kojim se dio povratnika susretao na samim počecima masovnijeg povratka. Čini se da je on praktički riješen, sudeći po iskazima naših ispitanika. Gotovo svi imaju hrvatsko državljanstvo i osobnu iskaznicu, a velika većina i putovnicu (koju ostali vjerojatno nisu ni tražili) (slika 14). Znatno postotak (14%) jedino nema zdravstvenu iskaznicu, ali to je zbog toga što nisu stekli osnovu za zdravstveno osiguranje (zaposlenje, mirovina i dr.). Postoje i stonovite složenije mogućnosti zdravstvenog osiguranja, za što bi povratnicima (posebno starijima i manje obrazovanim) trebala pravna pomoć.

Subjektivna evaluacija životnih uvjeta

Do sada su prikazani različiti pokazatelji nekih važnih objektivnih životnih uvjeta (društveno-ekonomskog statusa) povratnika. Međutim, za zadovoljstvo ljudi, a u ovom slučaju i za održivost povratka, možda je i važnija njihova subjektivna predstava o njihovim životnim uvjetima. Ona je, naravno, uvijek relativna, ovisna o usporedbi sa prijašnjim stanjem, drugim referentnim grupama i životnim aspiracijama. Za povratnike su vjerojatno relevantna barem tri osnovna referentna okvira usporedbe: uvjeti života u izbjeglištvu; uvjeti života prije rata; uvjeti života susjeda Hrvata.

Slika 14:
Posjedovanje hrvatskih dokumenata

Prvi referentni okvir odnosi se na uvjete života u izbjeglištvu, i opet ne samo u objektivnom nego i u subjektivnom smislu (kako su ih pojedini ljudi prihvatili odnosno kako na njih gledaju danas iz povratničke perspektive). Razumno je očekivati da je za golemu većinu izbjeglištvo, posebno u početku, uvijek traumatično i povezano s teškim životnim uvjetima. Ipak, i očekivanja u pogledu kvalitete života su daleko manja, jer se na izbjeglištvo uglavnom gleda kao na spas ili barem privremenu nuždu, bilo da su izbjeglice nasilno protjerane, politički instrumentalizirane ili su se sami odlučile na odlazak, jer se nisu mogli pomiriti s političkim i društvenim promjenama u njihovoj domovini. K tome se, s vremenom, mnogi (mlađi, agilniji, politički aktivniji) uspiju integrirati u novoj sredini (osobito ako je to matična država njihovog etničkog korpusa), a rjeđi čak i kapitalizirati svoje izbjeglištvo. Time se, barem djelomično, može bolje razumjeti činjenica da se za povratak prijavilo otprilike tek polovica izbjeglih Srba iz Hrvatske.

Prilično očekivano, za većinu trajnih povratnika u Hrvatsku uvjeti života ovdje su bolji nego u izbjeglištvu. Barem tako sada percipiraju ili racionaliziraju svoje sadašnje stanje, što je poznata psihološka potreba (tablica 6). Čak 40% ispitanika trenutne životne uvjete ocjenjuje znatno, a svaki treći boljim, od izbjeglištva, a lošijim tek 8%. Pri tome je utvrđena značajna statistička razlika između žena, koje su sada relativno zadovoljnije od muškaraca (prosječna ocjena žena 4,2, muškaraca 3,9)^[32]. Tu je razliku možda moguće djelomično objasniti s jedne strane težom organizacijom života za žene u izbjeglištvu i većom privrženosti 'domu', i s druge manjom zainteresiranošću žena za političke motive izbjeglištva.

Statistički značajna razlika nađena je i u vezi s obrazovanjem povratnika, s jasnom tendencijom da su više obrazovani kritičniji prema svom sadašnjem stanju (niže ocjene), nego manje obrazovani.^[33] Dob povratnika, pak, nije rezultirala statistički značajnim razlikama u usporedbi povratničkog i izbjegličkog života, mada smo očekivali da će stariji povratnici, koji su se slabije prilagodili na uvjete života u izbjeglištvu, biti skloniji više vrednovati sadašnje uvjete života u odnosu na mlađe.

Relativno najveće razlike u ocjenama trenutnih životnih uvjeta povezane su neposredno sa zemljom, odnosno regijom (a posredno sa različitim kvalitetom života u njima). Najnezadovoljniji, u usporedbi s izbjeglištvom su povratnici koji su boravili izvan regije (nekadašnje Jugoslavije), u nekoj od zapadnoeuropskih zemalja, pa onda i ne začuđuje toliko činjenica da ih je relativno malo u uzor-

^[32] $t = -2,845$; $df = 369$; $p < 0,01$.

^[33] $F = 3,284$; $df = 3$; $p < 0,05$.

ku.^[34] Svi oni ocjenjuju da im je bilo bolje u izbjeglištvu. Time se potvrđuju nalazi nekih drugih novijih istraživanja (Harvey, 2006; Black i Gent, 2006) da su za odluku o povratku važni i potisni faktori u izbjegličkim destinacijama. Što su, dakle, uvjeti života u izbjeglištvu teži, to je veća sklonost izbjeglica na povratak, uz ostale iste uvjete. Smijemo li iz toga ishitreno zaključiti da izbjeglicama treba otežati preživljavanje da bi ih nagnali na povratak? To, nesumnjivo, može biti u interesu domaćinskih vlada, ali je li to (uvijek) u kratkoročnom i dugoročnom interesu izbjeglica samih?!

Ukratko, za izrazitu većinu naših ispitanika, povratak subjektivno znači poboljšanje njihova života u odnosu na izbjeglištvo, iako prema nekim objektivnim kriterijima dobar dio živi znatno ispod prosjeka RH i na granici siromaštva. Manji dio povratnika očito nije zadovoljan svojim sadašnjim stanjem, i vjerojatno među njima treba očekivati ponovne migrante. Održivost povratka ovisi o proširenju prve kategorije povratnika i smanjenju druge.

Naprijed smo istaknuli da je svaka subjektivna ocjena relativna. Stoga se moglo očekivati da relativno viša ocjena sadašnjih uvjeta života u odnosu na izbjeglištvo, ne znači nužno i apsolutno zadovoljstvo postojećom situacijom. Čim se promijeni referentni okvir, subjektivna slika postaje drugačija. Tako izrazita većina povratnika trenutne životne uvjete ocjenjuje puno lošijima od prijeratnih. Suprotno misli samo 17% ispitanika. Da takva usporedba nije samo izraz nostalgije za nepovratnom i uljepšanom prošlošću (također poznata psihološka racionalizacija), pokazuju naprijed prikazani objektivni indikatori kvalitete života povratnika. Pri tome ispitanici zasigurno nemaju u vidu samo prijeratni materijalni standard života, nego i opću društvenu situaciju i klimu, kad su bili jednakovrijedni a neki pomalo i privilegirani članovi društva. Držimo, dakle, da u ovoj subjektivnoj usporedbi uz neke objektivne čimbenike (kao zaposlenost i primanja) prominentnu ulogu igra društvena izoliranost povratnika. Zanimljivo je da se u ovoj ocjeni ispitanici statistički značajno ne razlikuju s obzirom na njihova praćena obilježja.

Za razumijevanje subjektivnog osjećaja kvalitete života povratnika posebice je važna usporedba sa susjedima Hrvatima. Naime, ova perspektiva je indikator osjećaja relativne deprivacije i diskriminacije, što može imati snažan utjecaj na ukupan osjećaj nezadovoljstva. Pokazuje se, pomalo neočekivano, da relativna većina (40%) ispitanika smatra da nema bitne razlike u uvjetima života jednih i drugih, a svaki deseti ocjenjuje svoje prilike i boljim od hrvatskih susjeda. Ipak, svaki treći procjenjuje da živi lošije, a preostalih 18% ili nije bilo u stanju procijeniti i usporediti životne uvjete svojih su-

^[34] $F=5,336$; $df=7$; $p<0,01$.

sjeda Hrvata ili je to nastojala izbjeći zbog socijalnog konformizma. Ovi nalazi, generalno gledajući, nisu obeshrabrujući za održivost povratka, barem za većinu povratnika. (Zanimljivo bi bilo, upravo sa stajališta održivosti povratka, ispitati stavove, o sličnim pitanjima, hrvatskih stanovnika na tim područjima, od kojih su mnogi prije Srba, bili prisiljeni otići u iseljništvo i izbjeglištvo, zahvaljujući srpskim pobunjeničkim vlastima.)

Kao i u prethodnom slučaju, niti jedno od obilježja povratnika (kao što su spol, dob, stupanj obrazovanja, materijalni status, veličina naselja itd.) ne objašnjava varijacije u procjeni kvalitete života u odnosu na Hrvate.

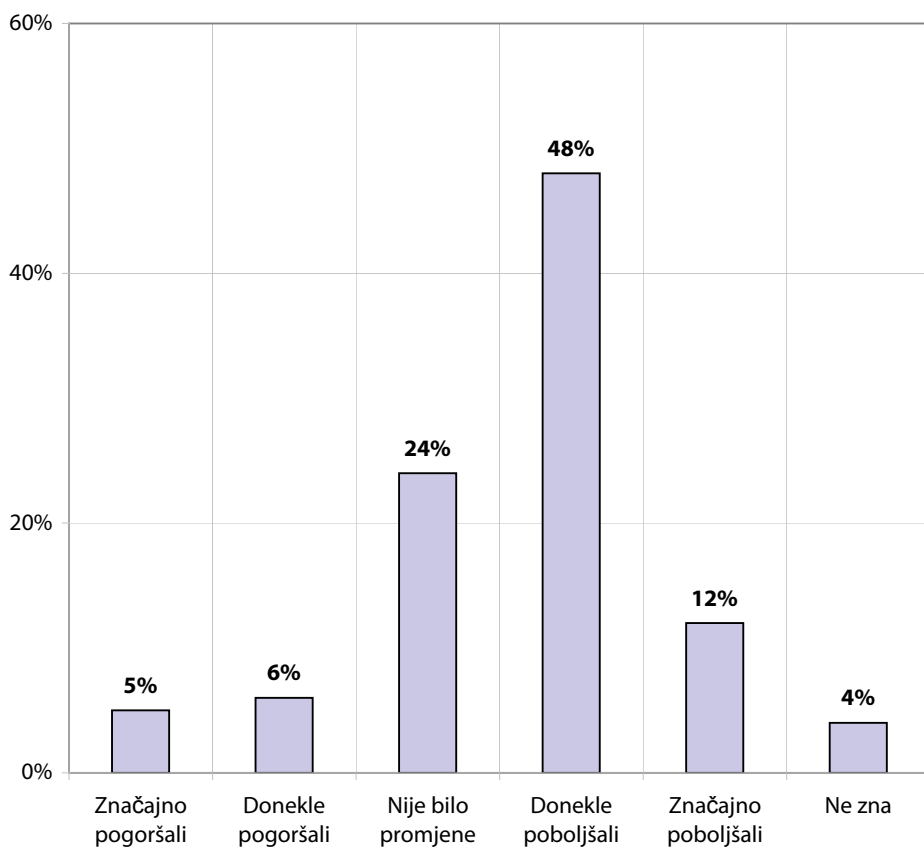
Tablica 6 – Usporedba trenutne kvalitete života sa ...

	Puno lošije	Nešto lošije	Podjednako	Nešto bolje	Puno bolje	Ne zna
uvjetima života u izbjeglištvu	4%	4%	13%	34%	40%	4%
uvjetima života prije rata	58%	13%	7%	4%	13%	5%
uvjetima života susjeda Hrvata	20%	12%	39%	3%	7%	18%

Osim evaluacije životnih uvjeta u usporedbi s izbjeglištvom, sušjedima i stanjem prije rata, važan indikator održivosti povratka, po našem sudu, jest i osjećaj relativnog poboljšanja ili pogoršanja životnih uvjeta tijekom povratništva. Izrazita većina naših ispitanika (60%) ocjenjuje da im se život nakon povratka s vremenom poboljšao, od čega manji dio (12%) osjeća velike pozitivne promjene, a svaki drugi (48%) umjerene (slika 15). Glavni razlog poboljšanja znatna većina njih (60%) vidi u rastu primanja, bilo od mirovine, zaposlenja ili poljoprivrede (tablica 7). Drugi važan aspekt unapređenja životnih uvjetima za ispitanike je povratak imovine i obnova kuće. Sukladno tome je i nalaz da povratnici koji žive u svojim kućama ili stanovima statistički značajno češće percipiraju pozitivne promjene u odnosu na one koji još nisu trajno riješili svoje stambeno pitanje^[35]. Ipak, svaki deseti (11%) povratnik ocjenjuje da su im se životne prilike s vremenom u povratništvu pogoršale. Među nji-

^[35] $t=2,230; df=385; p<0,05$.

Slika 15:
Jesu li se životni uvjeti poboljšali ili pogoršali od trenutka povratka od danas?

ma je podjednaki udio onih koji za pogoršanje okrivljuju osobne (kao smrt ili bolest ukućana), kao i materijalne probleme (prihodi) (tablica 8).

Tablica 7 – Na koji način su se životni uvjeti poboljšali?

n	245
Imam svoju mirovinu/ dobili mirovinu/ ima prihode	38%
Zapošljavanje/ dobivanje posla	12%
Bavimo se poljoprivredom i ostvaruje prihode	9%
Ima stoku/ ima domaće životinje	5%
Bolja ekonomska situacija	3%
Dobivanje socijalne skrbi/ ostvarenje socijalnih prava	3%
Obnovljena kuća/ obnavlja kuću	30%
Živimo u svojoj kući/ živimo na svom imanju	27%
Bolji stambeni uvjeti	4%
Dobili struju	3%
Bolji suživot/ bolji nacionalni odnosi	3%
Sigurnost/sloboda	3%
Ima zdravstvenu zaštitu/ ima zdravstveno osiguranje	2%
Miran (pristojan) život	2%
Povratak susjeda	1%
Ostalo	6%
Bez odgovora	6%

Preko 70% odgovora na pitanje o tri najveća problema s kojima se ispitanici suočavaju odnosi se na neki aspekt materijalno-financijske situacije (tablica 9). Nezaposlenost je jedan od najvećih problema za 29% povratnika, a nedovoljni prihodi za 22%. Druga skupina poteškoća odnosi se na kvalitetu stanovanja, što uključuje i dostupnost infrastrukture. Najčešće se, s tim u vezi, ispitanici žale na nezadovoljavajuću obnovu svojih kuća ili stanova. Zatim slijede problemi osobne prirode, kao što su bolesti, invaliditet i starost. Na to se žali svaki treći ispitanik, koliko i na nedostatak infrastrukture. Izoliranost i udaljenost od većih naselja, što znači i težu dostupnost važnih društvenih službi (državne ustanove, škole, bolnice), tišti svakog četvrtog povratnika. Objektivnost ovih problema potvrđu-

je nalaz da gotovo trećina (30%) ispitanika nema dom zdravlja ili osnovnu školu u krugu od 10 km od svoje kuće (tablica 10). Tome treba dodati podatak preko 60% povratnika živi u naseljima koja su samo jednom ili dva puta dnevno povezana autobusnom linijom s općinskih ili gradskim središtem. S prometnom, infrastrukturnom, a zasigurno i društvenom izoliranošću povezan je i osjećaj usamljenosti koji dijeli nekih 16% povratnika. On je ponajprije posljedica nedovoljnog povratka izbjeglica u takva mjesta, i osobito mladih ljudi.

Tablica 8 – Na koji način su se životni uvjeti pogoršali?

n	44
Bolest/ zdravstveni problemi	32%
Smrt nekoga od bližnjih	7%
Nezaposlenost/ nema posla	14%
Loši životni uvjeti/ loša socijalna situacija	14%
Loša financijska situacija	11%
Mala primanja	7%
Nedovoljna pomoć, donacije	7%
Nema stanovništva/ samoća/ rasuta rodbina	7%
Problemi u međunacionalnim odnosima	5%
Nema struje, vode	5%
Zdravstvo (nema zdravstveno, ne može se liječiti)	5%
Politički problemi (stranačke podjele, zavaravanje naroda)	2%
Ostalo	5%
Bez odgovora	14%

Kada se pitanje o problemima srpskih povratnika postavi na kolektivnoj razini, dobiva se njihova slična struktura, ali s ponešto drugačijim frekvencijama odgovora. Kao i na osobnoj razini, dominiraju problemi vezani uz materijalno-financijske uvjete života, ali sa znatno većim brojem odgovora koji se odnose na nezaposlenost (blizu 70%) (tablica 11). Valja istaknuti da gotovo podjednak postotak opće populacije RH navodi nezaposlenost kao najveći problem u Hrvatskoj, premda je on na toj razini objektivno znatno manji. Percepcija nezaposlenosti kao najvećeg društvenog problema stalno

je prisutna u široj javnosti, pa je i to moglo utjecati na obje grupe ispitanika. Veliki dio ispitanika ističe i obnovu te infrastrukturu kao problem na kolektivnoj razini.

Tablica 9 – Percepcija tri najveća problema s kojima se ispitanik osobno susreće

	Cijeli uzorak
n	403
Nezaposlenost	29%
Financijska situacija (mala plaća, mala mirovina)	22%
Nemam primanja/nemam mirovinu	7%
Problemi u poljoprivredi (nedostatak mehanizacije, plasman proizvoda)	7%
Nizak životni standard/Siromaštvo	5%
Socijalna nesigurnost	1%
Potreba za boljim poslovima	1%
Besperspektivnost	1%
Obnova (neadekvatna, nedovoljna, pravo na obnovu)	19%
Problem stana (nemam stan, loši uvjeti stanovanja)	6%
Nema (pitke) vode	5%
Loše ceste/putevi	5%
Nema struje/slab napon	2%
Nema telefona	1%
Bolest/invalidnost	17%
Starost	11%
Razdvojene obitelji	4%
Netko od bližnjih je bolestan ili umro	2%
Samoća	7%
Malo ljudi u mjestu/malo povratnika	6%
Problem mladih (nema mladih, besperspektivnost)	3%

(nastavlja se)

	Cijeli uzorak
Nema (javnog) prijevoza	8%
Zdravstvene ustanove su daleko (bolnica, ambulanta)	6%
Udaljenost mjesta od grada i drugih sredina	4%
Školstvo (udaljene škole, skupo školovanje,...)	3%
Udaljenost trgovina	3%
Problem zdravstvene zaštite (osiguranje, skupoća)	2%
Problemi s administracijom	2%
Problem dokazivanja radnog staža	2%
Problem s dokumentima (državljanstvo, diplome, osobne iskaznica)	2%
Izostanak potpore povratnicima	1%
Međunacionalni problemi/problemi sa susjedima	4%
Problem s divljim svinjama	2%
Nema problema	2%
Ostalo	10%
Ne zna/bez odgovora	9%

Najveća razlika u učestalosti navođenja problema na osobnoj i kolektivnoj razini javlja se na pitanju o prihvaćanju i diskriminaciji. Gotovo nitko nije istaknuo da osobno ima osjećaj straha, da je neprihvaćen ili diskriminiran, ali istodobno svaki četvrti ispitanik smatra da se s time susreću njihovi su-povratnici. Svi smo više ili manje skloni socijalnom konformizmu i izbjegavanju osobnih zamjeranja drugim ljudima, pa je to utoliko lakše opravdati povratnicima. Možemo, stoga, pretpostaviti da je, barem dio njih, svoje osobne strahove, ali i negativna iskustva u društvenim kontaktima, projicirao na kolektivnu razinu. Drugo objašnjenje moglo bi počivati na razlikama između osobnog iskustva i kolektivno konstruirane slike stvarnosti. Ako bi ono bilo (djelomično) točno, onda izlazi da se velika većina povratnika osobno ne susreće s osjećajem odbacivanja ili diskriminacije od strane Hrvata, ali se kroz različite 'glasine' konstruira kolektivni osjećaj ugroženosti. Vjerojatno je zbilja negdje između jednog i drugog pokušaja objašnjenja.

Tablica 10 – Udaljenost javnih ustanova

	0-5 km	6-10 km	11-15 km	16-30 km	Bez odgovora
Dom zdravlja ili bolnica	34%	22%	17%	19%	7%
Osnovna škola	36%	24%	14%	16%	10%
Srednja škola	14%	9%	15%	37%	24%

Tablica 11 – Percepcija tri najveća problema s kojim se susreću povratnici u Hrvatskoj?

	Cijeli uzorak
n	403
Nezaposlenost	61%
Nezaposlenost mladih	6%
Loša ekonomska situacija	6%
Siromaštvo/Neimaština	5%
Nizak životni standard	3%
Nedostatak mehanizacije	3%
Nema perspektive za mlade	2%
Poljoprivreda	1%
Besperspektivnost	1%
Nemogućnost korištenja kredita	1%
Obnova (spora, neobjektivna, nedovršena)	23%
Neriješeno stambeno pitanje	9%
Povrat imovine	7%
Loša infrastruktura	4%
Prometna izoliranost	4%

(nastavlja se)

(nastavak)

	Cijeli uzorak
Nemogućnost školovanja	3%
Srednje škole (velika udaljenost, nema srednjih škola)	2%
Zdravstvo	1%
Povratnici bez podrške i pomoći	5%
Sigurnost	5%
Diskriminacija	5%
Suživot/ neprihvatanje od strane Hrvata	3%
Ne poštuju im se prava/ ljudska prava	3%
Loša percepcija povratnika	1%
Integracija/ prilagodba	1%
Nepriznanje radnog staža 1991-1995	2%
Neprimjenjivanje zakona o pravima nacionalnih manjina	2%
Birokratske prepreke prilikom povratka i ostvarivanja prava	1%
Ne sudjeluju u upravi, samoupravi, javnim službama	1%
Politika	1%
Slab povratak mladih ljudi	4%
Izoliranost mjesta	2%
Slaba naseljenost	2%
Veći broj starih ljudi/ problemi starih ljudi	1%
Situirali su se u sredini gdje su izbjegli	1%
Nema problema	1%
Ostalo	2%
Ne zna/Bez odgovora	21%

Nešto češće nego svaki treći ispitanik (35%) smatra da u povratku Srba najviše mogu pomoći hrvatski političari u Zagrebu (35%), a svaki četvrti (26%) da su to međunarodne organizacije (tablica 12). U učinkovitu moć lokalnih političkih tijela na planu povratka vjeruje začeđujuće malo ispitanika. Na žalost, nismo dalje ispitivali – je li takvo mišljenje izraz njihovog dosadašnjeg iskustva, ili nepoznavanja nadležnosti?

Tablica 12 – Tko može najviše pomoći povratku srpskih izbjeglica u Hrvatsku?

	Cijeli uzorak
n	403
Hrvatski političari u Zagrebu	35%
Međunarodne organizacije	26%
Mi sami	11%
Srpski političari u Hrvatskoj	4%
Lokalni Hrvatski političari	3%
Hrvati	2%
Srpski političari u Srbiji	1%
Netko drugi	3%
Ne zna/Odbija odgovoriti	16%

Tablica 13 – Što može najviše pomoći povratku srpskih izbjeglica u Hrvatsku?

	Cijeli uzorak
n	403
Bolja ekonomska situacija u Hrvatskoj	29%
Veći pritisak međunarodne zajednice na Hrvatsku	18%
Veća financijska pomoć međunarodnih organizacija	14%
Veća prava Srba u Hrvatskoj	10%
Bolja politička suradnja između Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine	7%
Osiguranje istovremenog sigurnog povratka svih izbjeglica u regiji	4%
Ulazak Hrvatske u EU	2%
Nešto drugo	1%
Ne zna/Odbija odgovoriti	15%

Povratnici su dosta podijeljeni u svojoj ocjeni koji su to čimbenici koji bi učinkovito mogli potaknuti povratak izbjeglica. Svaki treći ispitanik smatra da većeg i učinkovitog povratka neće biti bez aktivnije uloge međunarodnih organizacija, bilo kroz pritisak na hrvatske vlasti bilo kroz direktnu financijsku pomoć povratnicima (tablica 13). Samo nešto manje (30%) ključ poboljšanja vidi u gospodarskom napretku Hrvatske. Napokon, relativno mali dio smatra da uspješniji povratak ponajprije ovisi o povećanju prava Srba u Hrvatskoj.

Osjećaj sigurnosti i prihvaćanja

Održivost manjinskog povratka, posebno u dugoročnijoj perspektivi, po našem sudu, ovisi o prihvaćenosti povratnika od većinske etničke zajednice, odnosno o međuetničkoj toleranciji i poštivanju jednakosti. Osjećaj (fizičke) sigurnosti obično se uzima ne samo kao osnovni indikator subjektivnog osjećaja integriteta, nego održivosti povratka uopće. Prema iskazima svakog drugog ispitanika srpski povratnici u Hrvatskoj mogu se uglavnom ili u potpunosti osjećati sigurnima u Hrvatskoj. Svaki treći (32%) ipak nalazi neke razloge za zabrinutost, dok svaki deseti (11%) eksplicitno tvrdi da nisu sigurni. U javnosti je poznato nekoliko ozbiljnih incidenata ugrožavanja sigurnosti srpskih povratnika ili simboličkih šteta na vjerskim objektima i sl., na sreću manje drastičnih od nekih ksenofobičnih ispada, pa i terorističkih djela prema stranim doseljenicima u pojedinim zapadnoeuropskim imigracijskim zemljama. Ipak, u situaciji međusobnog nepovjerenja i oni su dovoljni za stvaranje atmosfere nesigurnosti, a što vjerojatno i jest cilj njihovih počinitelja i poticatelja.

Oko polovice ispitanika, mahom onih koji se i osjećaju sigurnim, ima osjećaj prihvaćenosti, što uvelike nadilazi naše očekivanje, a tek svaki deseti (9%) osjeća suprotno. Razumljiva je visoka korelacija (0,614) između osjećaja prihvaćanja i osjećaja sigurnosti. Svoje neprihvatanje ispitanici češće osjećaju kod novodoseljenih Hrvata (29%). To može biti i posljedica toga što su često ti doseljenici (koji su protjerani sa svoje imovine uglavnom u Bosni i Hercegovini) pozvani da zauzmu kuće i posjede izbjeglih Srba, a s njihovim povratkom morali su ih napustiti.

Zanimljivo je da ispitanici iz najmanjih naselja (do 500 stanovnika) u prosjeku imaju značajno veći osjećaj sigurnosti od ostalih, značajno češće smatraju da su odnosi između Srba i Hrvata u njihovom mjestu isti kao prije rata, te uočavaju manju razliku u odnosu prema Srbima između domicilnih i doseljenih Hrvata.^[36] Ovo je vjerojatno posljedica manje promjene strukture stanovništva prije

^[36] $F=5,800$; $df=3$; $p<0,01$; $F=9,197$; $df=3$; $p<0,01$; $F=4,754$; $df=3$; $p<0,01$.

i poslije rata, te znatno prisnijih susjedskih odnosa, što vjerojatno povećava osjećaj sigurnosti, te (dijelom) objašnjava veći udio trajnih povratnika u njima. Nadalje, utvrđena je statistička značajnost razlike u ovom pitanju između ispitanika iz Like i Banovine od ispitanika iz Dalmacije. Posljednji se osjećaju sigurniji i prihvaćeniji od Hrvata, te percipiraju manju promjenu u međusobnim odnosima nakon rata^[37]. Napokon, žene se osjećaju sigurnije od muškaraca^[38], dok razlika s obzirom na dob nije statistički značajna, mada smo ju mogli očekivati (i to u suprotnom smjeru – da se mlađi osjećaju nesigurnijima). Pri tome treba imati na umu da gotovo trećina (30%) ispitanika priznaje da rijetko kontaktira s Hrvatima.

Ohrabrujući je nalaz da izrazita većina povratnika ima osjećaj da slobodno može izraziti svoj nacionalni identitet te nesmetano ispunjavati svoje vjerske potrebe. Nešto je lošija situacija s osjećajem slobode korištenja srpskog jezika.^[39] Svaki četvrti ispitanik ima osjećaj da ih drugi „čudno gledaju“ kada u javnosti koriste svoj jezik. Žene imaju veći osjećaj slobode u izražavanju nacionalnog identiteta u odnosu na muškarce^[40], dok razlika nije statistički značajna u osjećaju slobode izražavanja vjerskog identiteta i korištenja srpskog jezika.

Čini se da je najnepovoljnija situacija po pitanju osjećaja diskriminacije pri zapošljavanju. Preko 60% ispitanika ističe da Srbi nisu

^[37] $t=-3,236$; $df=317$; $p<0,01$; $t=-5,682$; $df=308$; $p<0,01$; $t=-5,204$; $df=287$; $p<0,01$.

^[38] $t=-2,639$; $df=382$; $p<0,05$.

^[39] Tu treba upozoriti na složenost pitanja o jeziku Srba u Hrvatskoj. Oni su, naime, tradicionalno govorili isti jezik kao i Hrvati, što je u hrvatskom Ustavu (čl. 138) iz 1974. definirano na sljedeći način: „U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnoga jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski“. Dakle, kao standardni taj se jezik nazivao hrvatskim književnim jezikom, i on se razlikovao od srpskog standardnog jezika u Srbiji (ili srpsko-hrvatskog u Bosni i Hercegovini). Pisci i intelektualci srpskog etničkog podrijetla u Hrvatskoj dali su veliki doprinos hrvatskoj književnosti i kulturi. Srbi u Hrvatskoj, ukratko, tradicionalno nisu koristili srbijanske etničke standarde. Tako su se Srbi u Hrvatskoj našli u delikatnoj jezičnoj situaciji, razapeti između jezika koji se sada isključivo označava hrvatskim a koji su i sami govorili, i srbijanskog srpskog, koji se sada isključivo označava srpskim jezikom. Da li priznati da su govornici *hrvatskoga* književnog jezika (a tada nema smisla tražiti vlastite škole na srpskom jeziku), ili pak, da su govornici srpskoga, prihvaćajući srbijanske ekavske standarde, koje nisu prije koristili, i postajući tako prepoznatljiva jezična manjina? Mnogi su u izbjeglištvu, iz praktičkih i oportunističkih razloga, (djelomično) usvojili srbijanski srpski, pa i to izaziva podozrenje njihovih hrvatskih susjeda. Pripadnici srpske nacionalne manjine jako su podijeljeni oko toga pitanja, što pokazuje zadnji popis stanovništva (2001.). Tu novu opciju kao svoj jezik izabrala je manjina (četvrtina) srpske populacije (nekih 50.000 ljudi), među kojima su, pretpostavljamo i povratnici.

^[40] $t=-2,852$; $df=324$; $p<0,01$.

ravnomjerno zastupljeni u javnim službama. Nešto manji dio diskriminaciju osjeća i kod privatnih hrvatskih poduzetnika, dok blizu jedne trećine (30%) osjeća i kod službenika u javnim službama.

Povratnici izražavaju relativno veliko nezadovoljstvo svojim političkim pravima. Više od polovice smatra da su Srbi građani drugog reda u Hrvatskoj, te da nemaju dovoljno političkih prava. Gledajući barem s formalno-pravnog stajališta, i imajući u vidu ostvareno političko predstavništvo srpske manjine na svim razinama vlasti i posebno u Saboru, ne bi trebalo postojati tako veliko nezadovoljstvo. Hrvatska je usvojila široke zakonske okvire, uključujući i Ustavni zakon, sve svjetske i europske standarde zaštite nacionalnih manjina, pa i više od njih. Manje je sada važno da je HDZ-ova Vlada to uvelike činila pod pritiskom 'međunarodne zajednice' i posebno europskih institucija i tijela. Osiguranje visokih standarda manjinskih prava shvaćeno je kao temeljna pravno-politička pretpostavka političke konsolidacije i smirenja etničkih napetosti u raznim istočnoeuropskim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj. Pri tome se ovdje, naravno, mislilo da se time otvara i prostor za masovni povratak i reintegraciju srpskih izbjeglica. Što ako ih to ne zadovoljava? I doista gotovo 70% ispitanika slaže se s tvrdnjom da Srbi ne bi trebali imati status nacionalne manjine, nego politički (konstitutivni) položaj kao i Hrvati. Očekivano, i sukladno dosadašnjim razlikama prema spolu, muškarci u većoj mjeri smatraju da su Srbi građani drugog reda^[41], te da nemaju dovoljno političkih prava^[42].

Nezadovoljstvo pravima proizlazi ponajprije iz toga što očito dobar dio povratnika ne prihvaća u osnovi manjinski status svoje nacionalne zajednice u Hrvatskoj. To je, uostalom, bio i jedan od glavnih razloga (ili barem povoda) pobune dijela Srba u Hrvatskoj, i pretpostavljamo jedan od glavnih razloga za ne-vraćanje barem dijela preostalih srpskih izbjeglica. U tome vidimo s jedne strane ozbiljnu smetnju održivom povratku, a s druge ozbiljne potencijale za obnovu etničkih sukoba. U interesu vlastite pune integracije i legitimnosti traženja svojih manjinskih i građanskih prava, srpski povratnici bi morali jasno prihvatiti ustavni poredak zemlje koju s pravom smatraju svojom domovinom. Manji je problem ako povratnici, izbjeglice i drugi Srbi u Hrvatskoj, naprosto ne vjeruju da status manjine doista može osigurati stvarnu građansko državljansku jednakost i pružiti mogućnosti za puni kulturni i društveni razvitak njihove etničke zajednice, jer na ovim se prostorima pojam manjine i dalje veže uz nejednakost i drugorazrednost. U tome mogu biti više ili manje u pravu, i potpuno legitimno mogu zahtijevati punu građansko državljansku jednakost, pa čak i posebna prava baš zato

^[41] $t=2,293$; $df=279$; $p<0,05$.

^[42] $t=2,262$; $df=251$; $p<0,05$.

što su manjina. Da bi u tome uspjeli, moraju tražiti potporu i saveznike u demokratskim snagama etničke većine (a ne isključivo zadržati pritiske ‘međunarodne zajednice’), koje, pak, snage ne mogu demokraciju danas dalje razvijati na drugim područjima ako ne afirmiraju prava nacionalnih manjina.

Tablica 14 – Stavovi o položaju Srba u Hrvatskoj^[43]

	U potpunosti je netočno	Uglavnom je netočno	Podjednako je točno i netočno	Uglavnom je točno	U potpunosti je točno	Ne zna
Srbi povratnici se mogu osjećati sigurno u Hrvatskoj	3%	8%	32%	30%	17%	10%
Osjećam da me Hrvati prihvaćaju	2%	7%	29%	29%	21%	12%
Odnosi između Srba i Hrvata u mom mjestu je isti kao i prije rata	11%	13%	17%	24%	17%	18%
Doseljeni Hrvati i domicilni Hrvati se na jednak način odnose prema Srbima povratnicima	11%	18%	22%	16%	9%	24%
Vjerujem da je moguć trajan mir između Srba i Hrvata	1%	5%	12%	25%	40%	17%
Hrvatska i srpska djeca se ne druže međusobno	14%	19%	17%	10%	6%	34%
Rijetko kontaktiram s Hrvatima	22%	21%	20%	21%	8%	8%
Srbi nisu dovoljno zastupljeni u javnim službama u mjestima gdje se vratio veći broj Srba	3%	4%	4%	23%	40%	26%

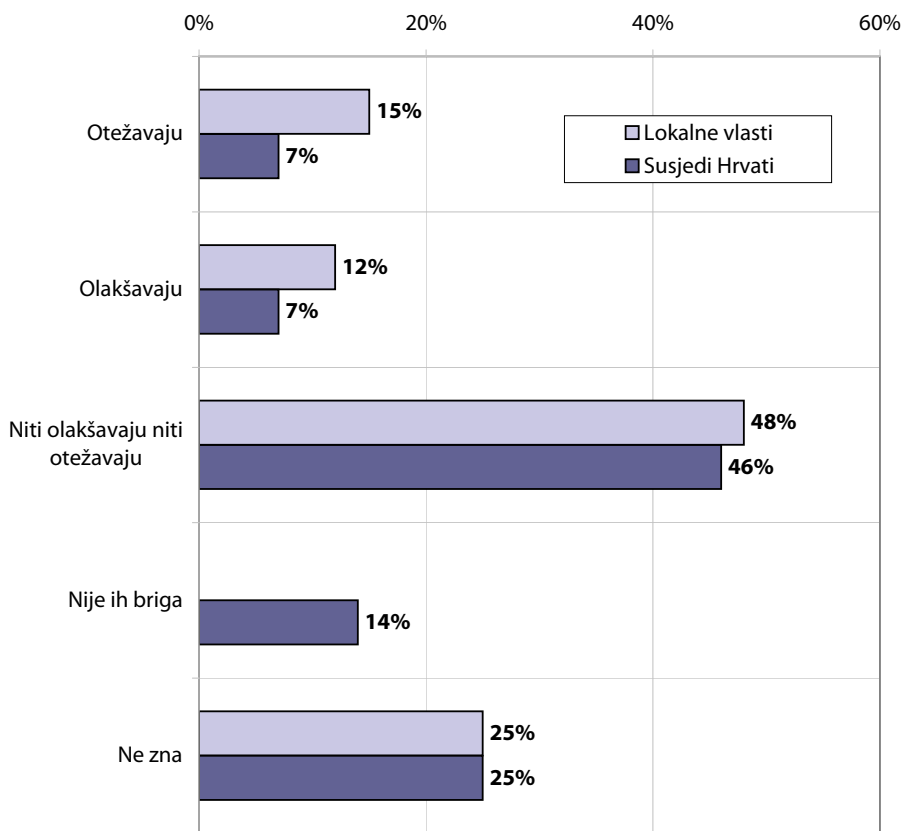
(nastavlja se)

^[43] Tvrdnje su grupirane prema sadržajnoj bliskosti.

(nastavak)

	U potpunosti je netočno	Uglavnom je netočno	Podjednako je točno i netočno	Uglavnom je točno	U potpunosti je točno	Ne zna
Hrvati vlasnici poduzeća radije posao daju Hrvatima nego Srbima	4%	5%	12%	25%	26%	29%
Službenici u javnim ustanovama se na isti način odnose i prema Srbima i prema Hrvatima	4%	13%	19%	25%	24%	15%
Službenici u javnim ustanovama se bolje odnose prema pripadnicima svoje nacije	14%	12%	18%	19%	10%	27%
Osjećam da slobodno mogu izraziti svoj nacionalni identitet	4%	8%	13%	35%	28%	11%
Osjećam da slobodno mogu zadovoljavati svoje vjerske potrebe	1%	1%	7%	41%	35%	14%
Osjećam da me čudno gledaju kada koristim svoj jezik	19%	19%	18%	18%	7%	19%
Srbi u Hrvatskoj su građani drugog reda	8%	8%	8%	21%	30%	24%
Srbi nemaju dovoljno političkih prava u Hrvatskoj	5%	7%	10%	23%	22%	33%
Srbi ne bi trebali imati status nacionalne manjine u Hrvatskoj nego bi trebali biti ravnopravni sa Hrvatima	1%	3%	5%	15%	53%	23%

Slika 16:
Olakšavaju li ili otežavaju povratak srpskih izbjeglica lokalne vlasti i susjedi Hrvati?

4.4. Ocjena povratka i planovi za budućnost

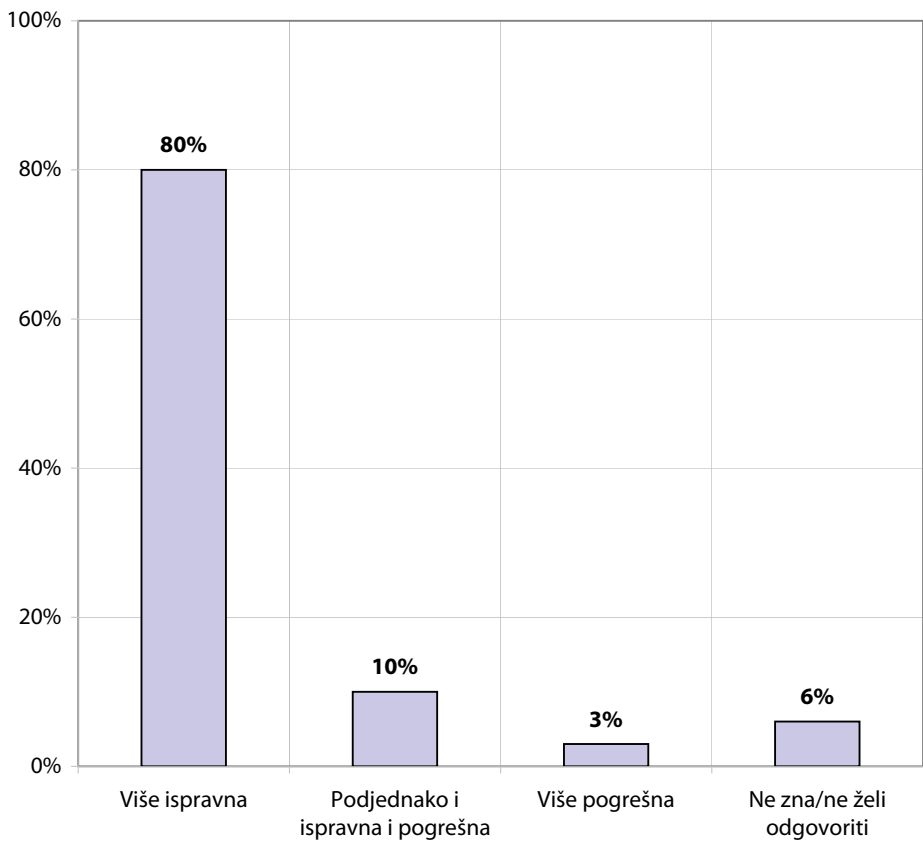
Unatoč relativno lošim materijalnim uvjetima te nizu problema s kojima se suočavaju, izrazita većina povratnika ipak smatra da je njihova odluka o povratku bila ispravna. Na direktno pitanje - je li odluka o povratku bila ispravna ili pogrešna – pozitivno je odgovorilo čak 80% ispitanika, dok se svaki deseti nije mogao odlučiti, a samo 3% uvjeren je da su pogriješili što su se vratili. (slika 17). Negativan stav o povratku imaju razumljivo ponajprije povratnici koji još uvijek ne žive u svome stanu ili kući.^[44] Nešto češće ispravnost odluke o povratku propituju povratnici koji su se vratili kasnije (nakon 1999.), što je opet vjerojatno povezano s time da je među njima više onih koji još nisu povratili svoju imovinu.^[45] Osim toga, oni su duže boravili u mjestu izbjeglištva te su imali više vremena da se naviknu na novu životnu sredinu. Ostala obilježja, pa čak ni prihod kućanstva, kako smo očekivali, nisu rezultirala statističkom značajnošću razlike u odgovorima na ovo pitanje.

Ispitanici koji povratak ocjenjuju ispravnim statistički značajno se razlikuju od onih koji sumnjaju u ispravnost povratka - kako u percepciju prihvaćenosti povratnika, tako i u osjećaju diskriminiranosti, ocjeni političkih prava itd. Posljednji u većoj mjeri osjećaju nesigurnost; manju prihvaćenost od strane Hrvata, s kojima imaju i rjeđe kontakte, češće osjećaju diskriminaciju itd., te znatno češće smatraju da Srbi nemaju dovoljno političkih prava u Hrvatskoj i da ne bi trebali imati status manjine. (Napominjemo da sve ove varijable mogu uvjetno biti postavljene na poziciju zavisnih ili nezavisnih, ili drugim riječima da se mogu shvatiti i kao uzroci i kao posljedice. Primjerice, sumnja u ispravnost odluke o povratku može se smatrati 'uzrokom' osjećaja diskriminacije, ali i obrnuto, osjećaj diskriminacije može utjecati na preispitivanje odluke o povratku). Ukratko, osim riješenosti stambenog pitanja, ni jedno drugo „tvrd“ obilježje povratnika nije značajno povezano s ocjenom povratka, dok razlika postoji na gotovo svim stavovskim varijablama. Iz toga možemo zaključiti da je ocjena povratka kao pogrešne odluke više posljedica političkih stavova i svjetonazora nego konkretnih životnih prilika i teškoća s

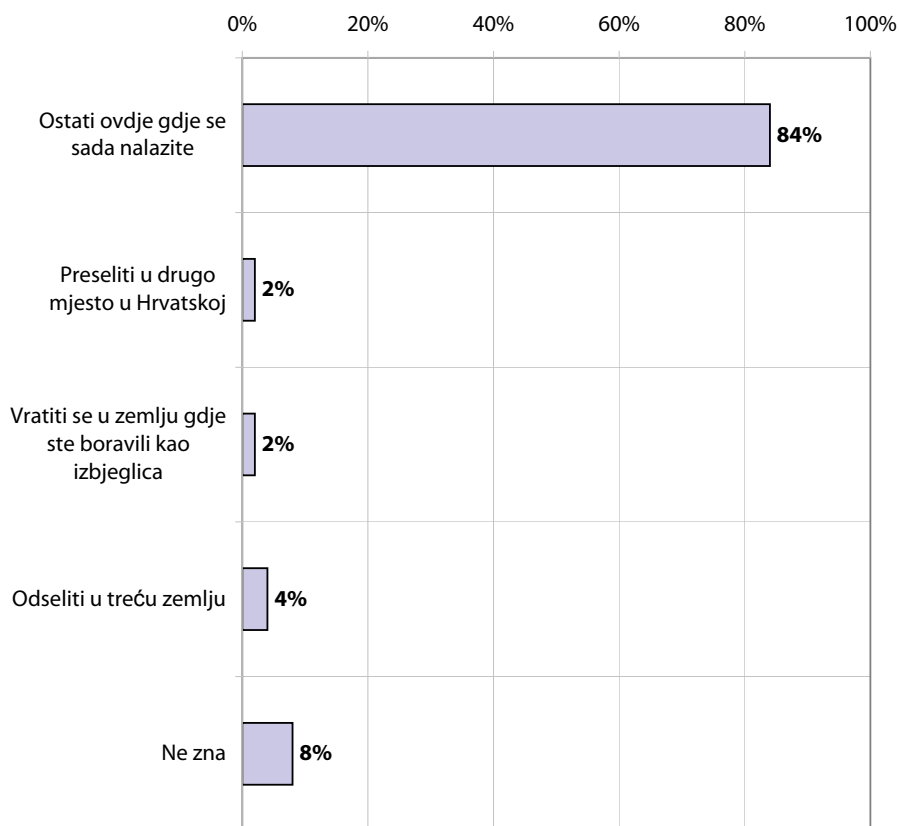
^[44] $\chi^2=6,432$ $df=1$ $p<0,05$. Uspoređivana je razlika između onih koji su naveli da je odluka o povratku više ispravna u odnosu na one koji u većoj ili manjoj mjeri dvoje u ispravnost odluke o povratku. Dakle, ispitanici koji su naveli da je odluka podjednako ispravna i pogrešna i ispitanici koji su naveli da je više pogrešna spojeni su u jednu skupinu. Isti pristup je primijenjen u svim testovima razlika na ovom pitanju.

^[45] $\chi^2=8.747$ $df=3$ $p<0,05$.

Slika 17:
Ocjena ispravnosti odluke o povratku

Slika 18:
Planovi za budućnost

kojima se povratnici susreću, što je konzistentno našim prethodnim zaključcima u tom smislu. Ovaj nalaz uvelike dovodi u pitanje svaku koncepciju održivosti povratka, koja se temelji na pretpostavci da su objektivne životne prilike povratnika njezini presudni čimbenici.

Dodatni izazov takvoj koncepciji leži i u našem nalazu statistički značajnog utjecaja relativnog zadovoljstva ispitanika životnim uvjetima u izbjeglištvu - u usporedbi s povratkom - na ispravnost odluke o povratku. Povratnici koji nisu sigurni da je odluka o povratku bila ispravna češće daju nižu ocjenu kvaliteti života danas u usporedbi s uvjetima života tijekom izbjeglištva.^[46] Ako znamo da ovi ispitanici nemaju značajno lošije uvjete života (barem što se tiče zaposlenja i prihoda) od onih koji povratak smatraju ispravnom odlukom, možemo zaključiti da su vjerojatno imali povoljnije uvjete života tijekom izbjeglištva (ili ih takvima percipiraju). Time se opet potvrđuje da se odluka o povratku vrednuje u relativnim okvirima usporedbe, a ne naprosto u apsolutnim okvirima trenutnih životnih uvjeta.

U skladu s ocjenom ispravnosti odluke o povratku su i planovi povratnika za budućnost. Ohrabrujuće ja da 84% povratnika namjerava i dalje ostati u mjestu u kojem živi, dok ostali ili namjeravaju preseliti negdje drugdje ili još uvijek nisu sigurni u svoje planove (slika 18). Naravno, o odlasku češće razmišljaju oni koji nisu sigurno u ispravnost odluke o povratku. Oko 8% povratnika želi otići iz mjesta u kojem sada živi, od čega polovica u „treće zemlje“, što znači da ne namjeravaju ostati u Hrvatskoj niti se vratiti u neku od zemalja regije gdje su boravili kao izbjeglice. Od preostalih, podjednak broj namjerava potražiti novo prebivalište unutar Hrvatske ili se vratiti u mjesto gdje su boravili za vrijeme izbjeglištva. Povratnicima koji pomišljaju na odlazak treba pridodati i barem dio onih (8%) koji u ovom trenutku nemaju jasan plan za budućnost. Preneseno na cijelu povratničku populaciju, nekih 3000 ili 4000 povratnika su potencijalni ponovni migranti.

O promjeni prebivališta nešto češće od ostalih razmišljaju osobe koje su nezaposlene^[47], koje su se vratile nakon 2000. godine^[48], te one koje još nisu trajno riješile stambeno pitanje^[49]. Na odlazak iz mjesta boravka češće razmišljaju muškarci^[50], mlađi ljudi, pogotovo u dobi između 15 i 24 godine,^[51] te obrazovaniji^[52]. Zabrinjavajuće je

^[46] $t=6,217$; $df=62$; $p<0,01$.

^[47] $\chi^2=6,857$ $df=3$; $p<0,1$.

^[48] $\chi^2=8,390$ $df=1$; $p<0,01$.

^[49] $\chi^2=10,173$ $df=1$; $p<0,01$.

^[50] $\chi^2=8,787$ $df=1$; $p<0,01$.

^[51] $\chi^2=26,623$ $df=7$; $p<0,01$.

^[52] $\chi^2=11,563$ $df=4$; $p<0,05$.

što veću tendenciju odlaska ili barem preseljenja pokazuju upravo agilniji povratnici, što bi moglo pogoršati ionako lošu socio-demografsku strukturu.

Nemogućnost pronalaska posla, neriješeno stambeno pitanje, osjećaj usamljenosti zbog slabog povratka sumještana i rodbine, ali i osjećaj ugroženosti zbog nacionalne pripadnosti, glavni su razlozi zbog kojih povratnici razmišljaju o odlasku (tablica 15).

Tablica 15 –Što su razlozi zbog kojih razmišljate o odlasku?^[53]

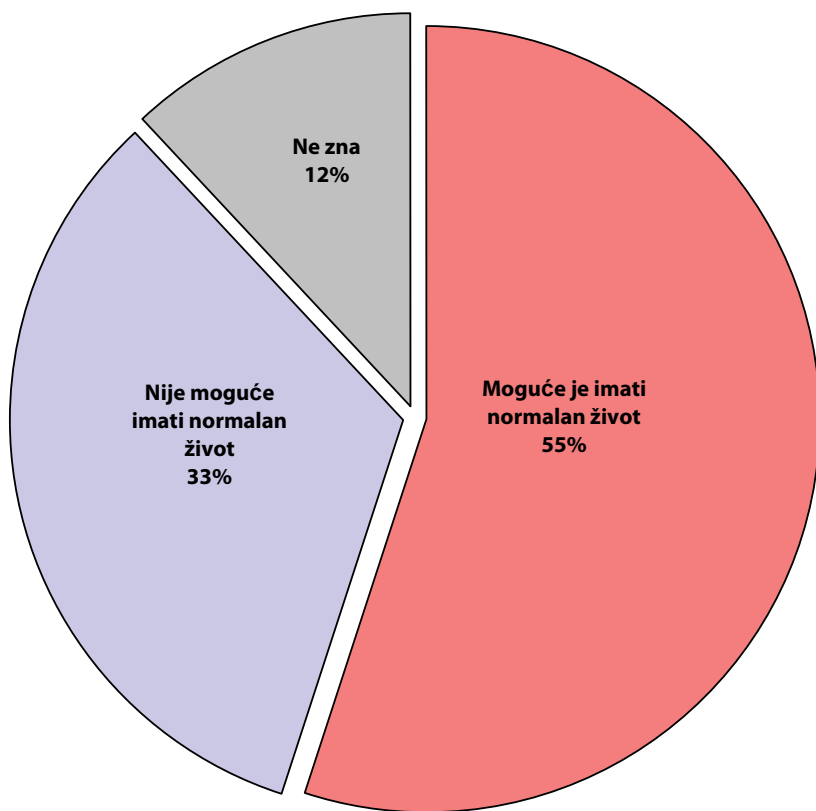
	n	%
Total	24	100%
Nemogućnost pronalaska posla	17	71%
Usamljenost/slab povratak mještana	9	38%
Neriješeno stambeno pitanje	8	33%
Osjećaj ugroženosti zbog nacionalne pripadnosti	8	33%
Razdvojenost od obitelji	6	25%
Administrativni i druge barijere na koje nailazim	5	21%
Osjećaj da nisam dobrodošao	3	13%
Komplikacije u povratku imovine	2	8%
Ostalo	2	8%

Nešto više od polovice povratnika vjeruje da je moguće ostvariti normalne životne uvjete u mjestu u kojem sada borave, dok svaki treći u to ne vjeruje. To pokazuje da broj nezadovoljnih trenutnim životnim uvjetima znatno veći od onih koji razmišljaju o napuštanju sadašnjeg mjesta boravka. Smetnju ostvarivanja normalnih životnih uvjeta većina ispitanika vidi u ekonomskoj situaciji, odnosno nedostatku posla. Drugi razlog, koji navodi gotovo jednako ispitanika, odnosi se na malobrojno susjedstvo i osobito nedostatak djece^[54]. S malim brojem ljudi u blizini povezan je i osjećaj da „sve propada“. Za povratnike u malim i udaljenim naseljima veliki problem pred-

^[53] Na ovo pitanje zbog greške u upitniku odgovarali su samo ispitanici koji planiraju odlazak iz Hrvatske, dok ispitanici koji razmišljaju o preseljenju unutar Hrvatske nisu odgovarali na ovo pitanje.

^[54] Ovaj problem zorno je prikazao jedan mladić iz Vojnića s kojim smo razgovarali u okviru priprema za provođenje ovog istraživanja, kad je izjavio da mu je najbliža (dostupna) djevojka udaljena nekoliko stotina kilometara.

Slika 19:
**Je li moguće ostvariti uvjete za normalan život
u mjestu gdje ispitanik živi?**

stavlja prometna i svaka druga izoliranost od većih naselja. Osjećaj besperspektivnosti nešto češće dijele mladi nego stari^[55], što je i razumljivo jer se zahtjevi i sadržaj „normalnih životnih uvjeta“ i „perspektive“ uvelike razlikuje između ove dvije skupine.

Tablica 16 – Zbog čega nije moguće ostvariti normalne uvjete za život?

	Cijeli uzorak
n	131
Nema posla/ loša ekonomska situacija	86%
Nema nade da će biti bolja ekonomska situacija	60%
Nema dovoljno mladih	60%
Nema ljudi	57%
Sve propada	42%
Slaba povezanost s većim naseljima	38%
Udaljenost od većih naselja	36%
Promijenila se struktura stanovništva	23%
Selo	21%
Malo mjesto	19%
Loši međuljudski odnosi	13%
Ostalo	2%
Ne zna	2%

^[55] $\chi^2=6,700$ $df=3$; $p<0,1$.

5. Zaključci

Ovdje iznosimo osnovne nalaze i zaključke, raspoređene prema sedam aspekata ili dimenzija održivosti povratka, koje smo razlikovali u konceptualnom okviru.

I.) Razina trajnosti povratka – izostanak ponovne migracije

U konceptualnom okviru istaknuli smo da je prvi i najjednostavniji indikator održivosti povratka relativna trajnost ostanaka povratnika u mjestima povratka. Neki istraživači predlažu godinu dana, kao najkraće razdoblje ili najmanju 'mjeru' relativne trajnosti. Ukoliko, dakle, ne dođe do ponovne migracije barem godinu dana nakon povratka, on se po tom kriteriju može smatrati održivim (što se čini zadovoljavajuće ponajprije sa stajališta odgovornih međunarodnih organizacija i zainteresiranih vlada). Mi smo u konceptualnoj raspravi izrazili našu duboku sumnju u realnost ovakvog pristupa održivosti povratka, jer on ignorira ili previđa zbiljsku složenost i dugotrajnost toga procesa, koji u raznim fazama može postati reverzibilan. Stoga smo izostavili bilo koju vremensku odrednicu, jer mislimo da za neke povratnike ni desetljeće provedeno u mjestu podrijetla i svome domu nije garancija da je povratak konačno dovršen. Pri tome je, naravno, nakon nekog vremena teško povući granicu između odustajanja od povratka i radnih migracija, do kojih bi u sličnim ekonomskim okolnostima moglo doći i bez prethodnog izbjeglištva. U tome razgraničenju važno je uzeti subjektivan osjećaj samih ljudi – smatraju li se oni još uvijek povratnicima ili ne.

Ogromna većina povratnika vratila se iz Srbije, gdje je izbjegla većina srpskih izbjeglica (77%), a samo 8 posto iz Bosne i Hercegovine, te daljnjih 9 posto iz drugog dijela Hrvatske. Prosječno su trajni povratnici iz našeg uzorka u izbjeglištvu proveli oko 4,5 godina. Masovniji povratak srpskih izbjeglica počeo je 1997. godine. Oni čine 8 posto od svih registriranih povratnika do svibnja 2006. godine, odnosno nešto manje od 15 tisuća ljudi. Godinu dana prije upisano je dvostruko manje povratnika. Najveći broj dokumentiran je 1998. - oko 20 tisuća, nakon čega godišnji povratni kontingenti padaju na 14 i 15 tisuća tijekom 1999. i 2000., te iduće tri godine na 10 tisuća. Zadnjih godina broj povratnika dalje se naglo smanjuje, tako da je u 2005. godini registrirano oko 5 tisuća.

Utvrditi, dakle, fizičku prisutnost odnosno ostanak registriranih povratnika na prijavljenim adresama u RH, bio je prvi osnovni zadatak ovog terenskog istraživanja. Nakon svega, koji god bili razlozi

odustajanja od povratka, udio onih koji ostaju najvažniji je, upravo sintetički, podatak o (relativnoj) uspješnosti povratka. Tek potom možemo analizirati čimbenike koji su na to više ili manje utjecali.

Novija istraživanja povratničkih tokova ukazala su na veće ili manje netočnosti službenih podataka o brojnom stanju stvarnih povratnika, bilo da je riječ o tijelima 'domovinskih' vlada bilo međunarodnih organizacija. Ovdje ne mislimo na namjerno uvećavanje brojeva, nego na problem da se stanoviti dio registriranih povratnika zadržava na mjestu povratka samo kraće vrijeme ili boravi povremeno, a ne trajno, za što postoje razni razlozi.

Prema našim nalazima, od 35 do najviše 41 posto registriranih povratnika stalno prebiva u svojim mjestima, a dodatnih 3,5 posto preseljeno je negdje drugdje u Hrvatskoj. Istodobno, između 44 i 50 posto njih nije stalno naseljeno u Hrvatskoj. Kada rezultate istraživanja poopćimo na cijelu populaciju, od 120.000 registriranih srpskih (manjinskih) povratnika, dolazimo do zasnovane procjene da u zemlji trajno prebiva između 46.000 i 54.000, od čega 42.000 do 49.000 u mjestima svoga podrijetla. Njima treba dodati stanoviti broj neregistriranih povratnika koji su trajno ostali (možda nekoliko tisuća). Neki nedostajući podaci u našem uzorku sugeriraju da manji dio, prvenstveno mladih članova povratničkih domaćinstava, možda nisu registrirani, da ne govorimo o onima koji su mogli u potpunosti, iz nekih razloga, zaobići registraciju svoga povratka. Kada odbijemo 14.500 preminulih nakon povratka, ostaje između 51.500 i 59.500 registriranih povratnika koji (i dalje) stalno prebivaju izvan Hrvatske, uglavnom u Srbiji.

Činjenica da neki 'povratnici' ne borave stalno u mjestu podrijetla (ili drugom mjestu povratka), ne znači nužno (barem za dio njih) da ne održavaju nikakve veze s njim. Po iskazima informatora, nekih 6 posto povratnika povremeno borave u Hrvatskoj, a povremeno izvan nje, uglavnom u zemlji izbjeglištva. Svaki drugi povratnik koji redovito ne boravi neko vrijeme u Hrvatskoj (ili svaki peti ukupno), povremeno navraća u svoje kuće u Hrvatskoj. To se događa barem jednom, a u prosjeku dva ili tri puta godišnje. Naši nalazi dalje ukazuju na to da je sklonost ostanku znatno veća u najmanjim, ruralnim naseljima, pogotovo u odnosu na gradove s preko 10.000 stanovnika.

Na kraju ukazujemo na uočljivu tendenciju da povratnici relativno češće trajno ostaju u onim dijelovima Hrvatske koji su tijekom rata bili pod kontrolom srpskih snaga. Kako su to istodobno područja gdje su etnički Srbi činili apsolutnu ili relativnu većinu stanovništva prije rata, možemo zaključiti da je etnička koncentracija jedan od čimbenika trajnoga manjinskog povratka.

Opći je zaključak da su ovi rezultati istraživanja nesumnjivo potvrdili dosadašnje spoznaje o tome da se stanoviti dio povratnika (shvaćeno naprosto u smislu izbjeglica koji u suprotnom smjeru prijeđu ponovno granicu zemlje podrijetla) ne zadržava trajno u mjestima podrijetla, da zapravo žive u zemlji izbjeglištva ili odlaze u migraciju negdje drugdje, ili samo povremeno borave na prijavljenim adresama. Je li manje od polovice trajnih povratnika, u registriranom povratničkom korpusu, indikator uspješnosti odnosno održivosti povratka, čini se nemoguće odgovoriti na isključivi binaran način – sa da li ne. Ne možemo, naime, znati što bi trebao biti neki apsolutni standard, pa čak bi i usporedba s nekim drugim povratnim procesom bila problematična, jer bi morala vrednovati vrlo različite društveno-političke kontekste u kojima se oni odvijaju. ‘Mjerimo’ li udio trajnih povratnika u odnosu na registrirane ili u odnosu na cijelo izbjegličko tijelo? Računaju li se u to i one izbjeglice koje se, zbog raznih razloga, nikako ne žele vratiti, mada za to ne postoje formalne i sigurnosne prepreke? Je li važan broj povratnika (apsolutan ili relativan) ili njihova stvarna uspješnost u smislu zadovoljavajuće kvalitete života i integracije u lokalnu i širu sredinu? Je li važna njihova socioekonomska struktura kao pretpostavka održivosti povratka, ili njihovo subjektivno zadovoljstvo? Iz čije perspektive se ‘mjeri’ uspješnost povratka? Ako polazimo od samih povratnika – je li za njih bolje da ostanu, pa makar žive loše i sa slabim perspektivama za ekonomsku i socijalnu promociju, odnosno integraciju? Što bismo mi činili i što bismo htjeli u takvoj situaciji? O nekim od tih pitanja raspravljat ćemo dalje u analizi pojedinih čimbenika (ne)uspješnosti povratka.

Uvjetan opći odgovor na temeljno pitanje o održivosti povratka temeljem ovog nalaza mogao bi glasiti: povratak srpskih izbjeglica u Hrvatsku teče, što znači da su za to osigurane barem osnovne pretpostavke, i znatan dio izbjeglica ostao je u svojim mjestima i domovima i više godina (neki i desetljeće) nakon povratka. Očito je da postoje važni razlozi zbog čega se znatan dio izbjeglica nije ni pokušao vratiti, a gotovo polovica nije ostala nakon povratka.

II.) Osjećaj sigurnosti

Sigurnost je nesumnjivo jedan od ključnih čimbenika o kojima izbjeglice razmišljaju prije odluke o povratku, i koji potom bitno utječe na ostanak povratnika. Prema iskazima svakog drugog našeg ispitanika, srpski povratnici u Hrvatskoj mogu se uglavnom ili u potpunosti osjećati sigurnima u Hrvatskoj. Svaki treći (32%) ipak nalazi neke razloge za zabrinutost, dok svaki deseti (11%) eksplicitno tvrdi da nisu sigurni. Masovni mediji su izvijestili javnost o

nekoliko ozbiljnih incidenata ugrožavanja sigurnosti srpskih povratnika ili simboličkih šteta na vjerskim objektima i sl., na sreću manje drastičnih od nekih ksenofobičnih ispada, pa i terorističkih djela prema stranim doseljenicima u pojedinim zapadnoeuropskim imigracijskim zemljama. Ipak, u situaciji međusobnog nepovjerenja i oni su dovoljni za stvaranje atmosfere nesigurnosti, a što vjerojatno i jest cilj njihovih počinitelja i poticatelja.

Zanimljivo je da ispitanici iz najmanjih naselja (do 500 stanovnika) u prosjeku imaju značajno veći osjećaj sigurnosti od ostalih, značajno češće smatraju da su odnosi između Srba i Hrvata u njihovom mjestu isti kao prije rata, te uočavaju manju razliku u odnosu prema Srbima između domicilnih i doseljenih Hrvata. Ovo je vjerojatno posljedica manje promjene strukture stanovništva prije i poslije rata, te znatno prisnijih susjedskih odnosa, što vjerojatno povećava osjećaj sigurnosti te (dijelom) objašnjava veći udio trajnih povratnika u njima.

Ohrabrujući je nalaz da izrazita većina povratnika ima osjećaj da slobodno može izraziti svoj nacionalni identitet te nesmetano ispunjavati svoje vjerske potrebe. Nešto je lošija situacija s osjećajem slobode korištenja srpskog jezika (vidi napomenu o jeziku hrvatskih Srba). Svaki četvrti ispitanik ima osjećaj da ih drugi „čudno gledaju“ kada u javnosti koriste svoj jezik.

Držimo da se slobodno može zaključiti kako (fizička) *sigurnost*, ponajprije subjektivan osjećaj sigurnosti srpskih povratnika u Hrvatsku, ne predstavlja (ozbiljniju) prepreku njihovom povratku i trajnom ostanku.

III.) Sociodemografska struktura (trajnih) povratnika

Prosječna starost svih članova kućanstava anketiranih povratnika, koji reprezentiraju cjelokupnu povratničku populaciju, je oko 51 godina. Ona je znatno viša od prosječne dobi stanovništva Hrvatske (39), što je indikator negativne dobne selekcioniranosti povratničke populacije. Čak svaki četvrti povratnik je u dobi između 65 i 74 godine, a dodatnih 12 posto ima 75 i više godina, što znači da je više od trećine (37%) povratničke populacije starije od 65 godina, odnosno 43 posto starije od 60 godina. S druge strane, u povratničkoj populaciji nađeno je tek 10% djece do 15 godina, odnosno 3,5% djece u predškolskoj dobi. Ukupno, djeca i mladi do 19 godina čine oko 12 posto povratničke populacije, što je dvostruko manje od njihovog udjela u općem stanovništvu Hrvatske. Procjenjujemo da je stvarno stanje ipak barem malo povoljnije kada se uzme u obzir stanoviti

dio neregistriranih mladih članova domaćinstava. Ovakav omjer između mladih do 19 godina i povratnika starih 60 i više godina daje vrlo nepovoljan indeks starenja povratničke populacije od čak 358, koji ukazuje na njezinu upitnu biološku održivost, pogotovo u svjetlu činjenice da većina povratnika živi u malim i izoliranim naseljima (do 500 stanovnika), koja su ionako demografski ugrožena.

Možemo zaključiti da je dobna struktura (trajnih) povratnika, osobito sa stajališta održivosti, nepovoljna, ali je više ili manje mogla biti očekivana. Već su rana ispitivanja raseljenih osoba i izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koje je vodio jedan od autora ove studije, jasno ukazivala na veću spremnost na povratak upravo starijih, manje obrazovanih ljudi iz ruralnih naselja. I obrnuto, mlađi, obrazovaniji, gradski stanovnici od početka su bili više orijentirani na integraciju u novu sredinu i trajne migracije negdje drugdje. Osim toga, oni su svoj povratak uvjetovali, osim fizičkom sigurnošću, i budućim socioekonomskim prilikama i osobito političkom situacijom u područjima njihovog podrijetla, pri čemu su ponajprije mislili na to hoće li njihova etnička grupa efektivno kontrolirati vlast.

Napokon, postoji i neumoljiva logika svakoga migracijskog procesa, čak i neovisno od želja i očekivanja samih migranata. Prije svega, mladi ljudi se lakše prilagođavaju životu u novoj sredini, na što su više i prisiljeni, osobito zbog djece. Povratak u urbane sredine bez osiguranog posla mnogo je teži. Napokon, mladi agilni ljudi odlaze u migraciju očekujući bolje životne uvjete i perspektivu. Ovdje, upravo obrnuto, kao manjinske izbjeglice morali bi se mahom pomiriti s lošijim uvjetima i perspektivama, barem za neko dogledno vrijeme. Na kraju, za neke i najvažniji razlog nevraćanja, može biti aktivna umiješanost u međuetničke sukobe (uključujući i sudjelovanje u zločinima). Pa čak i ako to nije slučaj, mnogi se naprosto ne mogu pomiriti s političkim promjenama (i s time promjenama odnosa moći), u ovom slučaju s osamostaljenjem hrvatske države.

Svako peto povratničko domaćinstvo je samačko, a prosječna dob tih ljudi je 67 godina, što znači da se radi gotovo isključivo o staračkim samačkim kućanstvima. Lako je zaključiti da upravo takva kućanstva imaju najteže životne uvjete, s obzirom na agregaciju negativnih čimbenika (starost i nemoć, nizak socioekonomski status, izolacija naselja u kojima žive i njihova udaljenost od socijalnih i zdravstvenih službi i dr.). Svako treće kućanstvo (i to je najčešći tip) čine parovi bez djece, i to su opet mahom stariji ljudi. Nuklearne obitelji, roditelji s djecom, čine oko 15% svih kućanstava, s tim da su 'djeca' u njima prosječno stara 24 godine, što znači da dobar dio tih domaćinstava čine stariji roditelji i njihova odrasla djeca.

Ukratko, pokazuje se da su (trajni) povratnici (kao i migranti općenito) izrazito negativno selekcionirani s obzirom na dob, obrazovanje, kvalificiranost, obiteljsku situaciju i neka druga vitalna obilježja. To negativno utječe na biološku ali i socijalnu održivost povratničkih zajednica.

IV.) Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka

Povratak ili restitucija imovine, prvenstveno obnova uništenih i oštećenih kuća, te pitanje stanarskih prava u nekadašnjim društvenim stanovima, smatraju se danas ključnim materijalnim uvjetima povratka (održivog) izbjeglica. Na to upozoravaju predstavnici Srba u Hrvatskoj, kao i predstavnici međunarodnih organizacija.

Prema našim nalazima 88% povratnika živi u istoj kući ili stanu kao i prije izbjeglištva, dok preostalih 12%, iz različitih razloga, stanuje negdje drugdje. Među posljednjima svaki četvrti je (bio) nositelj stanarskog prava, što čini oko 3% svih trajnih povratnika. Manji dio (6 od 51 ispitanika ili 12%) čeka na početak ili dovršetak njihove obnove. Gledajući u cjelini, obnova kuća i stanova je pri kraju. Prema podacima resornog ministarstva za obnovu je preostalo oko 1700 kuća, koje se najvećim dijelom (1500) planiraju dovršiti tijekom 2007. Uglavnom je riječ o vlasništvu srpskih povratnika. Samo 8 od 51 ispitanika (17%) je izjavilo da im obnova nekretnine zbog nekoga razloga nije odobrena, bilo da je odluka pravomoćna ili da još uvijek traje drugostupanjski postupak. Na žalost, ne postoje prikupljeni podaci u kojoj mjeri je neriješeno stambeno ili imovinsko pitanje utjecalo na one povratnike koji nisu ostali trajno nakon registriranog povratka.

Ohrabrujući je nalaz da je 43% ispitanika, u većoj ili manjoj mjeri, zadovoljno uvjetima stanovanja, a daljnjih 29% nije izričito nezadovoljno. Nezadovoljnih je manje od jedne trećine (28%), i to su uglavnom oni koji još uvijek nisu povratili svoju kuću ili stan. Prosječna ocjena zadovoljstva s trenutnim stambenim prilikama među onima koji žive u istoj stambenoj jedinici kao i prije izbjeglištva je 3,2, a kod onih koji ne žive 2,5, što je statistički značajna razlika.

Pokazalo se da na stupanj zadovoljstva trenutnim uvjetima stanovanja ne utječu demografska obilježja samih povratnika (dob, spol), veličina mjesta stanovanja, ni vrijeme povratka, ali utječu njihove materijale prilike. Naime, samo oni koji su imali i svoja sredstva mogli su, nakon obnove, u potpunosti opremiti svoje domove i u njima osigurati zadovoljavajuću kvalitetu života. U tome je izostala međunarodna i domaća pomoć povratnicima.

Slaba infrastruktura ne pogađa sve povratnike podjednako. U posebno teškoj situaciji su oni koji žive u najmanjim naseljima. Tako zapravo svi koji nemaju električnu energiju žive u naseljima do 500 stanovnika, kao i relativna većina onih bez tekuće vode ili stalne telefonske linije. Treba naglasiti da sličan standard stanovanja dijele i njihovi susjedi Hrvati.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su društveno-ekonomski uvjeti, nakon što je imovina vraćena, ključno pitanje održivosti povratka. Prema iskazima naših ispitanika 11 posto njihovih domaćinstava nisu, u mjesecu koji je prethodio anketiranju, ostvarivali nikakav prihod u novcu, ne računajući socijalnu pomoć. Prema istraživanju agencije Puls (2006), samo je 2 posto svih kućanstava u Hrvatskoj u takvoj materijalnoj situaciji. (Korektna bi usporedba bila sa hrvatskim staračkim domaćinstvima u zaostalim hrvatskim regijama, koja se vjerojatno u tome bitno ne razlikuju). Veliko je pitanje kako ljudi uopće preživljavaju bez redovitih prihoda? U našem uzorku, svako četvrto takvo kućanstvo prima socijalnu pomoć, a podjednak broj obrađuje vlastitu zemlju. Preostali (a možda i spomenuti) preživljavaju od pomoći koju im šalju djeca ili rođaci u izbjeglištvu ili migraciji, što upućuje na diverzifikaciju životnih sredstava i transgranične (transnacionalne) strategije povratnika u njihovom osiguranju.

Međutim, ni mnogi koji ostvaruju neke prihode ne nalaze se u zavidnoj poziciji. Naime, prihodi svakog četvrtog kućanstva nisu veći od 1000 kuna (u općoj populaciji takvih je 5%). Relativno najveći dio domaćinstava (svako treće) prima mjesečne prihode između 1000 i 2000 kuna (što je oko tri puta veći udio nego u ukupnom stanovništvu Hrvatske). Prihode veće od 3000 kuna ima samo oko 11% povratnika (dok je u općoj populaciji taj udio čak pet puta veći). U nešto povoljnijoj materijalno-financijskoj situaciji su proširene obitelji s više članova, a u najtežoj mala kućanstva, a pogotovo samačka. Stalne prihode, bilo od mirovine ili službenog zaposlenja, prima 72 posto domaćinstava, a preostala trećina živi od poljoprivrede, rada na crno, socijalne pomoći i drugih izvora.

Takva struktura prihoda uvelike je povezana s dobnim, obrazovnim i drugim nepovoljnim obilježjima povratnika. Gotovo svaki drugi povratnik (46%) je umirovljenik ili osoba koja prima obiteljsku mirovinu. Svaki treći (31%) ispitanik smatra se nezaposlenim, ali trećina od njih nije prijavljena na Zavodu za zapošljavanje. Svaki drugi nezaposleni stariji je od 45 godina, a isto toliko ih je s dovršenom ili nedovršenom osnovnom školom. Većina nezaposlenih, ali i zaposlenih ispitanika, su kvalificirani radnici koji su prije rata radili u međuvremenu propalim tvornicama. Njihova objektivna

kompetitivnost na tržištu rada je mala, pogotovo u situaciji velike izoliranosti naselja u kojima stanuju i opće gospodarske zaostalosti županija u kojima živi većina povratnika (primjerice, Ličko-senjska ili Karlovačka županija). Samo 8 posto povratnika je zaposleno, bilo da se radi o samozaposlenju ili zaposlenju kod poslodavca na određeno ili neodređeno vrijeme. Ako uzmemo u obzir sve članove kućanstva, onda dolazimo do podatka o 16 posto kućanstava koja imaju zaposlenog jednog člana, dok se sva ostala oslanjaju bilo na mirovine, bilo na neke druge, neformalne izvore prihoda ili poljoprivredu. Samo je nekoliko ispitanika (manje od 1%) priznalo da rade 'na crno', ali to je razumljivo, jer kad bi se to saznalo, izgubili bi neke osnovne socijalne beneficije koje imaju nezaposleni.

Ne može se očekivati, barem kratkoročno i jednokratno, znatnije zapošljavanje povratnika u državnim službama, jer bi to samo povećalo konkurenciju i tenzije s 'većinskim' stanovništvom i dugoročno vodilo ili novim sukobima ili neodrživosti povratka. One ionako imaju višak a ne manjak službenika. Taj će se problem teško riješiti bez novih razvojnih investicija u povratničkim zaostalim krajevima zemlje, koje bi otvorile prostor za zapošljavanje i poduzetništvo ponajprije povratnika, ali i 'većinskog' stanovništva, i time olakšale proces reintegracije.

Izrazita većina povratnika, iako velikim dijelom živi u manjim ruralnim naseljima, nije orijentirana na poljoprivredu, posebno ne u budućnosti, pa će se morati tražiti drugi putovi zapošljavanja (ako se ovaj trend ne promijeni). Neočekivano malo (2%) izjasnilo se da živi od poljoprivrede, pri čemu su mogli misliti da nemaju redovitih prihoda od toga rada. Tim više, kada se utvrdilo da preko 70 posto povratnika ima u svome vlasništvu ili u vlasništvu drugih članova obitelji obradivo poljoprivredno zemljište. Radi se o relativno velikim poljoprivrednim imanjima, barem za hrvatske poljoprivredne standarde, koje omogućuju čak i proizvodnju za tržište. S prosječno tri hektara obradivog zemljišta povratnička kućanstva koja posjeduju zemlju premašuju nacionalni prosjek hrvatskih poljoprivrednih imanja (2 hektara) (Popis poljoprivrede, 2003).

Problem neovlaštenog zaposjedanja tih imanja također je (kao i u slučaju kuća) gotovo potpuno riješen. Samo 1 posto ispitanih navodi da ne može koristiti niti dio svoga zemljišta, jer ga je protivno njihovoj volji zaposjeo netko drugi. Njima treba pridodati još 4 posto onih kojima je još uvijek zauzet dio zemlje. Važno je napomenuti da veliki dio povratničke zemlje očišćen od mina. Tek svaki 20. ispitanik navodi da je njihovo cijelo zemljište ili njegov dio pokriven minama. Dakle, oko 93% povratnika koji posjeduju poljoprivredno zemljište može ga koristiti bez ikakvih prepreka. Međutim, neočeki-

vano, samo nešto češće nego svaki treći među njima (37% ili svaki četvrti od svih povratnika) izjavljuje da obrađuje veći dio tog zemljišta! Kako to objasniti?

Analiza korištenja poljoprivrednog zemljišta pokazuje velike varijacije s obzirom na strukturu kućanstva povratnika. Samačka kućanstva i općenito kućanstva s manjim brojem članova, što uglavnom znači u prosjeku starija kućanstva, statistički značajno rjeđe koriste veći dio poljoprivrednog zemljišta od većih kućanstava, što u pravilu znači i u prosjeku mlađih kućanstava. Tako, preko 60% kućanstava sa 4 i više članova obrađuje veći dio poljoprivrednog zemljišta, dok to čini samo 9% kućanstava s jednim članom i oko 30% s dva člana. Dakle, sama dobna struktura povratničke populacije kao i struktura njihovih kućanstava onemogućuje ozbiljnije bavljenje poljoprivredom i iskorištavanje toga važnog resursa. Međutim, čak i u slučaju kada povratnici koriste većinu svojih obradivih poljoprivrednih površina, to ne čine za tržište, nego uglavnom za vlastite potrebe. S obzirom na ovakve rezultate ne iznenađuje ni podatak da se samo oko 16 posto povratnika koji posjeduju poljoprivredno zemljište želi baviti poljoprivredom u budućnosti. Ovaj postotak je nešto veći ako se uzmu u obzir samo povratnici mlađi od 60 godina, posebno oni koji sada obrađuju većinu zemljišta. Još manje ovih ljudi (2%!), koji imaju djecu, želi da se ona u budućnosti bave poljoprivredom. Ohrabrujuće je da svaki treći (30%) naš ispitanik ključ poboljšanja svoga života i situacije vidi u gospodarskom napretku Hrvatske.

Da bi, dakle, poljoprivreda igrala značajniju ulogu u održivosti povratka, trebala bi se poboljšati starosna struktura povratnika, ali i naći nove poticaje za tu vrstu gospodarske aktivnosti, tim više što s ulaskom Hrvatske u EU predstoje teški dani za (male) poljoprivredne proizvođače.

V.) Izbjegličko iskustvo i orijentacija na povratak

Razložno je očekivati da izbjeglice koje su imale lošije uvjete života u izbjeglištvu pokazuju veću spremnost na povratak. To se prije svega odnosi na one koji nisu imali podršku rodbine i poznanika u mjestu u kojem su proveli veći dio izbjeglištva te su bili prisiljeni boraviti u kolektivnim izbjegličkim centrima. S odlukom o povratku zasigurno je povezan i socijalno-ekonomski status koji su izbjeglice imale za vrijeme boravka u izbjeglištvu. Oni koji su uspjeli pronaći posao, i osobito ako su stekli vrijednu imovinu, zasigurno su manje spremni na povratak bez privlačnih poticaja, nego oni koji žive od sve oskudnije pomoći, i nemaju izgleda da poboljšaju svoj život neg-

dje drugdje. To je uostalom racionalno ponašanje, koje bi vjerojatno i sami istraživači slijedili. Stoga je razumno očekivati da je povratak višestruko negativno selektiran, ne samo s obzirom na dob izbjeglica, nego i njihov socioekonomski status, a s time je povezana i njihova sposobnost unapređenja vlastitih životnih uvjeta. Ukratko, (daleko) prije vraćat će se stari i neobrazovani, neuspješni i neprilagodljivi, nepoduzetni i nesposobni, nego ostali.

Svaki četvrti povratnik iz našega uzorka imao je u izbjeglištvu stalne i stabilne izvore prihoda - kao što su plaća ili mirovina. Samo 8 posto je bilo zaposleno dulje od 6 mjeseci, a dodatnih 9 posto ovisilo je od prihoda drugog člana kućanstva. Udio onih koji su bili zaposleni nije se bitno promijenio među kasnijim povratnicima (nakon 2000. ili 2001.) u usporedbi s ranijim.

VI.) Građansko-državlјanska i manjinska prava

Ako na položaj srpskih povratnika u Hrvatskoj primijenimo UMNİK-ov Priručnik za održivi povratak (*Manual for Sustainable Return*) sa visokim standardima povratničkih prava, podijeljenih u četiri aspekta, dolazimo do sljedećih zaključaka. Prvo, ne postoji nikakva ograničenost u slobodi kretanja spram većinskog stanovništva. Dobivanje hrvatskih dokumenata bio je jedan od prvih i najvažnijih problema kojim se dio povratnika susretao na samim počecima masovnijeg povratka. Čini se da je on praktički riješen, sudeći po iskazima naših ispitanika. Gotovo svi imaju hrvatsko državlјanstvo i osobnu iskaznicu, a velika većina i putovnicu (koju ostali vjerojatno nisu ni tražili). Što se tiče sigurnosti, javno su osuđeni pojedinačni fizički napadi na povratnike, njihova povremena uznemiravanja i oštećivanja njihovih kuća i vjerskih objekata. Ohrabrujući je nalaz da izrazita većina povratnika ima osjećaj da slobodno može izraziti svoj nacionalni identitet te nesmetano ispunjavati svoje vjerske potrebe.

Manji dio, međutim, još uvijek ima subjektivan osjećaj nelagode ili straha.

Drugo, osiguran je pristup javnim službama za sve (državnim službama, obrazovanju) ili ogromnu većinu povratnika (zdravstvena zaštita). Ipak, blizu jedne trećine (30%) ispitanika osjeća da ih državni službenici diskriminiraju. Više se, vjerojatno, radi o njihovom službenom odnosu i spremnosti na pomoć nego na odbijanju usluge za koju su zaduženi. Nekih 14 posto naših ispitanika nije imalo zdravstvenu iskaznicu, ali to je zbog toga što nisu stekli osnovu za zdravstveno osiguranje. Postoje i stanovite složenije mogućnosti

zdravstvenog osiguranja, za što bi povratnicima (posebno starijima i manje obrazovanima) trebala pravna pomoć.

Treće, povratak vlasništva (kuća i zemlje) pri samom je kraju potpunog ostvarenja. U istoj kući ili stanu kao prije izbjeglištva već stanuje 88% trajnih povratnika, dok preostalih 12 posto, iz različitih razloga, stanuje negdje drugdje. Među posljednjima svaki četvrti je bio nositelj stanarskog prava, što čini oko 3% svih trajnih povratnika. Ostaje još neriješen zahtjev za povratkom stanarskog prava, odnosno prava na otkup stanova na kojima su srpske izbjeglice imale stanarsko pravo. Zasigurno, međutim, to 'pravo' ne spada u konvencionalna prava vlasništva (i u međuvremenu je u procesu reprivatizacije, nakon sloma socijalizma, ukinuto), pa teško može spadati u povratnička prava. Ono se prije može postavljati sa stajališta nejednakog tretiranja ljudi koji su ostali u zemlji i koji su izbjegli. Prvi su, naime, dobili mogućnost povoljnog otkupa takvih stanova. No, i za njih je vrijedilo vremensko ograničenje. Stoga ne postoji čvrsta pravna osnova da se taj zahtjev iznuđuje od domovinske države, mada, naravno, ostaje mogućnost njezine dobre volje. Treba, međutim, znati, da bi obeštećenje, pa čak i povratak takvih stanova, po svemu sudeći utjecao tek manjim dijelom na trajni povratak ponajprije mlađih i obrazovanih ljudi, bez istovremenog osiguravanja (kvalitetnog) zaposlenja i širih društvenih perspektiva.

Četvrti aspekt prava – jednaki pristup tržištu rada, čini se, po ocjeni naših ispitanika, najsporniji. Oni se uvelike žale na diskriminacije pri zapošljavanju. Preko 60 posto ističe da Srbi nisu ravnomjerno zastupljeni u javnim službama. Nešto manji dio diskriminaciju osjeća i kod privatnih hrvatskih poduzetnika. Nije poznat neki slučaj tužbe povratnika za diskriminaciju pri zapošljavanju (što je inače teško dokazati, jer je riječ o 'strukturnoj diskriminaciji'), ali o tome svjedoči daleko veća stopa njihove nezaposlenosti.

Smatramo da koncept održivosti povratka sa stajališta osiguranja različitih prava treba proširiti na još jedan aspekt – a to su politička i posebno manjinska prava. Kad se već o povratnicima govori kao o manjini u smislu njihove društvene moći i statusa, onda u analizu treba uvesti i pitanje prava nacionalnih manjina u zemlji podrijetla odnosno povratka. Povratnici izražavaju relativno veliko nezadovoljstvo svojim političkim pravima. Više od polovice smatra da su Srbi građani drugog reda u Hrvatskoj te da nemaju dovoljno političkih prava. Gledajući barem sa formalno-pravnog stajališta, i imajući u vidu ostvareno političko predstavništvo srpske manjine na svim razinama vlasti i posebno u Saboru, ne bi trebalo postojati tako veliko nezadovoljstvo. Hrvatska je sve svjetske i europske standarde zaštite nacionalnih manjina, pa i više od njih, ugradila u svoje

zakonske okvire, uključujući i Ustavni zakon. Međunarodna zajednica je očekivala da se time otvara i prostor za masovni povratak i reintegraciju srpskih izbjeglica. Što ako ih to ne zadovoljava?

I doista, gotovo 70 posto ispitanika slaže se s tvrdnjom da Srbi ne bi trebali imati status nacionalne manjine, nego politički (konstitutivni) položaj kao i Hrvati. To je, uostalom, bio i jedan od glavnih razloga (ili barem povoda) pobune dijela Srba u Hrvatskoj, i pretpostavljamo jedan od glavnih razloga za nevraćanje barem dijela preostalih srpskih izbjeglica. U tome vidimo s jedne strane ozbiljnu smetnju održivom povratku, a s druge ozbiljne potencijale za obnovu etničkih sukoba. U interesu vlastite pune integracije i legitimnosti traženja svojih manjinskih i građanskih prava, srpski povratnici morali bi jasno prihvatiti ustavni poredak zemlje koju s pravom smatraju svojom domovinom. Posve je druga stvar ako povratnici, izbjeglice i drugi Srbi u Hrvatskoj, naprosto ne vjeruju da status manjine doista može osigurati stvarnu građansko državljansku jednakost i pružiti mogućnosti za puni kulturni i društveni razvitak njihove etničke zajednice, jer na ovim se prostorima pojam manjine i dalje veže uz nejednakost i drugorazrednost. U tome, mogu biti više ili manje u pravu, i potpuno legitimno mogu zahtijevati punu građansko državljansku jednakost, pa čak i posebna prava baš zato što su manjina. I naravno, ostvarivanje tih prava. Da bi u tome uspjeli, moraju tražiti potporu i saveznike u demokratskim snagama etničke većine (a ne isključivo zazivati pritiske 'međunarodne zajednice'), koje, pak, snage ne mogu dalje razvijati demokraciju na drugim područjima ako ne afirmiraju prava nacionalnih manjina.

VII.) Subjektivni uvjeti održivosti (ocjene, mišljenja, osjećaji povratnika)

Svi do sada izneseni pokazatelji održivosti povratka odnose se na objektivne uvjete života povratnika (kako ih sami ispitanici prikazuju i vide). Međutim, za zadovoljstvo ljudi, a u ovom slučaju i za održivost povratka, možda je i važnija njihova subjektivna predodžba o njihovim životnim uvjetima. Ona je, naravno, uvijek relativna, ovisna o usporedbi sa prijašnjim stanjem, drugim referentnim grupama i životnim aspiracijama. Za povratnike su vjerojatno relevantna barem tri osnovna referentna okvira usporedbe: uvjeti života u izbjeglištvu; uvjeti života prije rata; uvjeti života susjeda Hrvata.

Za mnoge će biti neočekivani nalaz da su za većinu trajnih povratnika u Hrvatsku uvjeti života ovdje bolji nego u izbjeglištvu. Čak 40 posto ispitanika trenutne životne uvjete ocjenjuje znatno, a svaki treći boljim, od izbjeglištva, a lošijim tek 8 posto. Pri tome je utvrđena značajna statistička razlika između žena, koje su relativno

zadovoljnije od muškaraca (prosječna ocjena žena 4,2, muškaraca 3,9). Statistički značajna razlika nađena je i u vezi s obrazovanjem povratnika, s jasnom tendencijom da su više obrazovani kritičniji prema svom sadašnjem stanju (niže ocjene), nego manje obrazovani, što je konzistentno s njihovim daleko manjim sudjelovanjem u povratku i manjom spremnošću na ostanak.

Što su, dakle, uvjeti života u izbjeglištvu teži, to je veća sklonost izbjeglica na povratak, uz ostale iste uvjete. Najnezadovoljniji, u usporedbi s izbjeglištvom, su povratnici koji su boravili izvan regije (nekadašnje Jugoslavije), u nekoj od zapadnoeuropskih zemalja, pa onda i ne začuđuje toliko činjenica da ih je izuzetno malo u uzorku. Smijemo li iz toga ishitreno zaključiti da izbjeglicama treba otežati preživljavanje da bi ih se nagnalo na povratak? To može biti u interesu domaćinskih vlada, ali je li to (uvijek) u kratkoročnom i dugoročnom interesu izbjeglica samih?!

Ukratko, za izrazitu većinu naših ispitanika, povratak subjektivno znači poboljšanje njihova života u odnosu na izbjeglištvo, iako prema nekim objektivnim kriterijima dobar dio živi znatno ispod prosjeka RH i na granici siromaštva. Manji dio povratnika očito nije zadovoljan svojim sadašnjim stanjem, i vjerojatno među njima treba očekivati ponovne migrante. Održivost povratka ovisi o proširenju prve kategorije povratnika i smanjenju druge.

Naprijed smo istaknuli da je svaka subjektivna ocjena relativna. Stoga se moglo očekivati da relativno viša ocjena sadašnjih uvjeta života u odnosu na izbjeglištvo ne znači nužno i apsolutno zadovoljstvo s postojećom situacijom. Čim se promijeni referentni okvir, subjektivna slika postaje drugačija. Tako izrazita većina povratnika trenutne životne uvjete ocjenjuje puno lošijima od prijeratnih. Suprotno misli samo 17 posto ispitanika.

Za razumijevanje subjektivnog osjećaja kvalitete života povratnika posebice je važna usporedba sa susjedima Hrvatima. Naime, ova perspektiva je indikator osjećaja relativne deprivacije i diskriminacije, što može imati snažan utjecaj na ukupan osjećaj nezadovoljstva. Pokazuje se, pomalo neočekivano, da relativna većina (40%) ispitanika smatra da nema bitne razlike u uvjetima života jednih i drugih, a svaki deseti ocjenjuje svoje prilike i boljim od hrvatskih susjeda. Ipak, svaki treći procjenjuje da živi lošije, a preostalih 18 posto ili nije bilo u stanju procijeniti i usporediti životne uvjete svojih susjeda Hrvata ili je to nastojalo izbjeći zbog socijalnog konformizma. Ovi nalazi, generalno gledajući, nisu obeshrabrujući za održivost povratka, barem za većinu povratnika. (Zanimljivo bi bilo, upravo sa stajališta održivosti povratka, ispitati stavove, o sličnim pitanjima, hrvatskih stanovnika na tim područjima, od kojih

su mnogi prije Srba, bili prisiljeni otići u iseljeništvo i izbjeglištvo, zahvaljujući srpskim pobunjeničkim vlastima.)

* * *

Naši nalazi sugeriraju, što smo istaknuli i u raspravi o konceptualnom okviru, potrebu diferenciranog shvaćanja izbjeglica i povratnika, da bi se bolje mogli razumjeti složeni povratnički procesi. Predlažemo da u izbjegličkom korpusu prvo pokušamo razlučiti *potencijalne povratnike* od *potencijalnih ne-povratnika*. Uvjereni smo da se u srpskoj izbjegličkoj populaciji (i vjerojatno i u drugima) znatan dio ljudi ne želi i ne namjerava vratiti u zemlju svoga podrijetla (da li im i onda ona ostaje domovina – pitat će se socijalni konstrukcionisti), čak i ako se ispune osnovni sigurnosni uvjeti i povratak imovine. Među njima treba dalje razlikovati *političke nepovratnike* (ili *tvrde*) od *ekonomskih* (ili *mekih*). Naime, za prve, bez obzira na to jesu li bili prisiljeni na izbjeglištvo ili su imali (više ili manje riskantnu) opciju opstanka, primarni razlozi izbjeglištva jesu političke promjene u domovini, odnosno međuetničke promjene moći. Ako je 70 posto trajnih povratnika (mahom starijih ruralnih ljudi) otvoreno nezadovoljno statusom nacionalne manjine, koliko to tek znači izbjeglicama (mahom mlađima, obrazovanima, urbanima) koji se nisu ni pokušali vratiti ili su se vratili tek formalno zbog vlasništva, putovnice ili drugih sličnih razloga?! Zato ih označavamo *tvrdim nepovratnicima*.

Meki ne-povratnici dijele slična sociodemografska obilježja s prethodnima, ali im je motivacija nevraćanja ekonomske naravi, odnosno tipično migrantska. Radi se prvenstveno o tome da se s vremenom provedenim u izbjeglištvu, oni integriraju u novu sredinu, srede svoj obiteljski život, zaposlenje, školovanje djece, i otvore nove perspektive za svoje profesionalno i društveno napredovanje. Kad bi imali stvarnu opciju povratka pod sličnim uvjetima, dobar dio njih bi se na to odlučio, ali za takav povratak još nismo čuli. Zato ih označavamo *mekim*, jer oni ne ostaju u drugoj zemlji (pa makar to bila matična zemlja njihovog etničkog korpusa) zato što to žele, nego zato što je to racionalno ponašanje, koje bismo vjerojatno i sami slijedili. Ovakva tipologija je važna i zbog referentnog okvira za 'mjerjenje' uspješnosti povratka. Ako je ona (više ili manje) opravdana, onda se ni 'idealno-tipski' povratak ne može zamisliti u smislu cjelokupnog obuhvata izbjegličkog korpusa.

Kad je riječ o povratnicima, u širem smislu koji uključuje formalne i stvarne povratnike, predlažemo sljedeću tipologiju povratnika: A) *bezuvjetni trajni*; B) *uvjetni trajni*; C) *polu-povratnici* ili *transgranični (transnacionalni)*; D) *neformalni povratnici*; E) *formalni* ili *kvazi-povratnici*. Kada govorimo o *bezuvjetim* povratnicima, ne

mislimo baš doslovno da će se oni vratiti čak i kada postoji neposredna opasnost za život ili ih zemlja podrijetla ne želi pustiti preko granice. Hoćemo reći, da su se ti ljudi spremni vratiti i ostati trajno u svojim domovima, čak i kada se moraju suočiti s teškim životnim uvjetima, čim se otvore mogućnosti za povratak i osiguraju elementarni sigurnosni i egzistencijalni uvjeti (sklonište). Oni će nastojati ostati dok god mogu preživljavati. Tipično to su stariji, neobrazovani i nekvalificirani, ruralni ljudi, koji su loše živjeli (i) u izbjeglištvu, tamo se nisu snašli niti su se mogli osjećati 'kod kuće'. Neki među njima vraćaju se već zato da bi umrli na 'svom kućnom pragu'. Za njih 'dom' u mjestu podrijetla ima stvarno i simboličko značenje, i stoga se na njih nikako ne može odnositi postmoderna dekonstrukcija poimanja teritorijalne vezanosti i pripadanja (domu, domovini, etniji, naciji, vjeri). Uostalom, blizu 90 posto naših ispitanika kao jedan od (najvažnijih) razloga za povratak navodi osjećaj pripadnosti mjestu i kraju iz kojeg su izbjegli.

Pod *uvjetno trajnim* povratnicima mislimo na ljude koji su se stvarno namjeravali vratiti i nastoje ostati, ali ako ne uspiju riješiti svoja i obiteljska egzistencijalna pitanja na zadovoljavajući način, te ako im se otvori neka bolja migracijska opcija, oni će je prihvatiti. Njihov ostanak posebno je važan za održivost povratka.

Treću kategoriju povratnika koncipirali smo temeljem novijih transnacionalnih pristupa migracijama i izbjegličko-povratničkim kretanjima. Prema iskazima naših informatora, nekih 6 posto povratnika povremeno boravi u Hrvatskoj, a povremeno izvan nje, uglavnom u zemlji izbjeglištva. Njih je najbolje opisati s jedne strane kao *polu-povratnike*, a s druge kao *transgranične* ili *transnacionalne* povratnike, koji, dakle, direktno ili osobno povezuju svoja dva 'doma', a moguće je da se neki članovi njihovih obitelji nalaze i na nekom trećem mjestu i da također održavaju vezu s 'prvim'. Njima treba posredno dodati i sve one, iz prvih dviju kategorija, čiji su članovi (užih) obitelji u izbjeglištvu ili migracijama, i ekonomski pomažu održivost povratka onih koji su se vratili, osiguravajući i sebi takvu opciju u povoljnom trenutku. Njihovu demografsku strukturu nismo uspjeli snimiti, jer su nam bili nedostupni, ali pretpostavljamo da je po tome bliža našoj drugoj (B) kategoriji nego prvoj (A), ali šira.

Četvrti tip su stvarni povratnici koji zbog nekih razloga nisu formalno registrirani. Mi, primjerice, nismo uspjeli dobiti podatke o svim članovima nekih kućanstava iz našeg uzorka. Pretpostavljamo da među njima, barem dio, posebno mlađih članova, nije registriran jer su se vratili kasnije, a nisu nositelji nikakvih vlasničkih prava, pa im registracija nije bila potrebna. Osim toga, nepoznati broj povrat-

nika mogao se vratiti svjesno izbjegavajući službenu povratničku registraciju. Među njima bi se mogli naći članovi etnički miješanih porodica, ali i drugih, koje (dijelom) nisu bile u izbjeglištvu. Neki možda ne žele javno biti 'obilježeni' kao povratnici. Takav tip vjerojatno se diferencira na uvjetno trajne i transgranične povratnike. Daljnja je pretpostavka da se neki nisu prijavili kao povratnici jer nisu znali da mogu i kako to trebaju učiniti, ili im prijava nije trebala (povratnički status, naime, traje 6 mjeseci i donosi pravo na primarnu zdravstvenu zaštitu i povratničku naknadu od 250 do 500 HRK).

Napokon, kao što smo pretpostavljali, znatan dio registriranih povratnika zapravo su *formalni* ili *kvazi* povratnici. Oni se, naime, vraćaju ne da bi ostali, nego da bi povratili imovinu i potom ju prodali ili iznajmili, te dobili potrebne dokumente za ostvarivanje povratničkih i drugih prava. Može se pretpostaviti da se ti 'povratnici' regrutiraju dijelom iz *političkih*, a dijelom iz *ekonomskih* nepovratnika. Ipak, dio njih, koji zadržavaju imovinu ovdje, ostavlja opciju mogućega povratka otvorenom, i ovisno o okolnostima mogli bi ju i ostvariti. Njima bi se, po našem sudu, pridružio veliki dio i onih koji bi ostvarili povratak stanarskih prava.

* * *

Ako se bilo što novo i vrijedno može preporučiti za održivi povratak onda se to odnosi na potrebu razvojnih programa za područja masovnijeg povratka, a to su uglavnom ekonomski zaostali dijelovi Hrvatske. Pri tome oni trebaju biti usmjereni ne samo na povratnike i njihovu radnu i poduzetničku aktivaciju, nego i na većinsko stanovništvo, tako da jedni i drugi u tome nađu zajednički interes, koji će onda zasigurno olakšati integraciju prvih i pomirljivost drugih, i time suživot (po modelu integracije: prije klasa nego 'rasa' odnosno etnija). Na žalost, nismo im ponudili i ovu opciju odgovora, koju bi vjerojatno podržao veliki dio ispitanika, Pa, zar ne bi trebali to podržati i mi istraživači?!

6. Literatura

- Allen, T. and H. Morsnik (eds.) (1994) „*When Refugees go Home: African Experiences*“. James Currey: Oxford.
- Bagić, Dragan (2004) „*The Return of Refugees to the Balkans - Between Politics and Everyday Life*“. Florence 9th-12th December 2004: European and National Management of Immigration Flows.
- Bell, S. and S. Morse (2003) „*Measuring Sustainability: Learning by Doing*“. Earthscan, London.
- Black, R. (2002) „Conceptions of ‘home’ and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina“, *Applied geography*, 22, 123-138.
- Black R., et al. (2004) „*Understanding voluntary return*“. *Home Office Online Reports*, Home Office, London.
- Black, R. and K. Koser (eds.) (1999) „*The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*“. Berghahna, Oxford
- Black, Richard and Saskia Gent (2006) „*Sustainable return in Post-conflict Context*“. *International Migration*, vol. 44 (3), 15-38.
- Black, Richard, Marita Eastmond, Saskia Gent (2006) „*Introduction: Sustainable return in the Balkans: Beyond Property Restitution and Policy*“. *International Migrations*, 44 (3), 5-13.
- Black, Richard, Saskia Gent (2004) „*Defining, Mesuring and Influencing Sustainable Return: The Case of the Balkans*“. Working Paper 7, Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex.
- Brajdić-Vuković, M., Bagić, D. (2004a) „*Motivational and emotional factors for the return of refugees to their homes and the acceptance of their return by the local population*“. Zagreb: OSCE.

Brajdčić-Vuković, M., Bagić, D. (2004b) „*Attitudes toward the return and analysis of mitigating and obstructing factors for the return - research report*“. Zagreb: Puls.

Chimni, B.S. (1999) „From Resettlement to Involuntary Repatriation: Towards a Critical History of Durable Solutions to Refugee Problems“. *New Issues in Refugee Research*, No. 2.

Čukur, M. (2005) „Dilemmas of return – two anthropological case studies“, u: M. Čukur et al., *Returning Home: An Evaluation of Sida's Integrated Area Programme in Bosnia-Herzegovina*, Sida, Stockholm.

Development Research Centre on Migration, Globalisation & Poverty (Migration DRC) (2005), *Briefing*, No. 3, July, University of Sussex, 1-4
Development Research Centre on Migration, Globalisation & Poverty (Migration DRC) (2005), *Briefing*, No. 3, July, University of Sussex, 1-4

Hammond, L. (1999) „Examining the Discourse of Repatriation: Towards a More Proactive Theory of Return Migration“ in Black, R and Koser, K (eds) *The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*. Oxford: Berghahn. 227-244.

Harvey, Joanna (2006) „Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis“. *International Migration*, vol. 44 (3), 89-112.

IOM (2004) „Return migration: policies and practices in Europe“. Geneva, Kaptein, M., and J. Wempe.

Malkki, L. H. (1992) „National geographic: the rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees“. *Cultural Anthropology*, 7.

Mesić, Milan (1992) „Hrvatske izbjeglice i prognanici, Osjetljivi i ljuti ljudi“. Zagreb: Ured za Prognanike i izbjeglice Vlade RH, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

Mesić, Milan (1996) „Ljudi na čekanju, Pogledi na povratak – hrvatske i bosanskohercegovačke izbjeglice i raseljenici“. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

Sporazum o suradnji buduće Vlade Republike Hrvatske i zastupnika Samostalne Demokratske Srpske Stranke u Hrvatskom Saboru (2003). URL: <http://www.sdss.hr/dokumenti/> (12.12.2006)

Statistički ljetopis Republike Hrvatske (2006) Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Tomek-Roksandić, Spomenka (2006) „Usporedba procjene indeksa starenja zagrebačkog, hrvatskog i europskog pučanstva (II dio)“. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo, vol 2 (8)*.

UNHCR (1997) „The State of the World’s Refugees“. Geneva: UNHCR.

UNHCR (2004a) „Closing the Circle: From Emergency Humanitarian Relief to Sustainable Returns in South Eastern Europe“. Geneva: UNHCR.

UNMIK and UNHCR (2003) „Manual for Sustainable Return“. Pristina: United Nations Mission in Kosovo/UNHCR.

